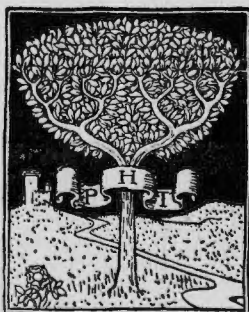

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

UTGIVEN AV

PERSONHISTORISKA SAMFUNDET

GENOM

BERTIL BROOMÉ

1960

ÅRGÅNG 58 · HÄFTE 3

INNEHÅLL

	Sid.
Professor SVEN KJÖLLERSTRÖM, Lund: Prosterier, pastorat och kyrkoherdar i Uppsala stift år 1527	97—110
Arkivarie BJÖRN HELMFRID, Norrköping: Fogdar och borgmästare i Norrkö- ping 1567—1618	111—170
Läroverksadjunkt GUSTAF BRYNNEL, Nacka : Olaus Petri Medelpadius . .	171—176

PROSTERIER, PASTORAT OCH KYRKOHERDAR I UPPSALA STIFT ÅR 1527

AV SVEN KJÖLLERSTRÖM

Vid herredagen i Vadstena i oktober 1524 yrkade Laurentius Andreae i det av honom utarbetade förslaget till proposition, att kronans hästar skulle inkvarteras i klostren, s. k. borgläger. I detta sammanhang hänvisade Laurentius Andreae till Danmark som efterföljansvärt exempel. Gustav Vasa strök visserligen hänvisningen men följde sedermera uppslaget.¹ Av stor betydelse för Gustav Vasas kyrkopolitik blev även ett annat uppslag från Danmark.

Vid herredagen i Odense i december 1523 lovade de danska prelaterna Fredrik I att avstå 1/4 av biskopssätenas inkomster. De medgåvo samtidigt, att varje sockenkyrka i riket skulle erlægga 15 danska mark.² Vid herredagen i Köpenhamn två år senare eller i juli 1525 beslöts, att alla biskopar, prelater, abbotar, priorer, kaniker, vikarier, riddare, riddersmän, fruvar, jungfrur, köpstadsmän och alla andra, som ägde jordagods, skulle under tre år i följd för varje 100 marks inkomster utrusta »en werachtiiige karll mett hest, harneske och glauend och huer hest till 60 mark» och för 50 marks inkomster »en wellferdige skytte mett en hest saa godt som 40 mark».³ Beslutet innebar, att de flesta biskopar skulle ställa 20 »glaven» och ett motsvarande antal skyttar till förfogande. Av adelsmännen nådde ingen tillnärmelsevis upp till sådana siffror. I den planerade mönstringen skulle biskoparna i resp. stift delta.⁴

I början av april 1526 hade Gustav Vasa fått underrättelse om Fredrik I:s åtgärder. I brev av den 12 i denna månad skrev han härom till riksråden i Västergötland och meddelade, att klerkeriet i Danmark, både präster och munkar, skulle erlægga 80 000 gyllen till betalning av den skuld, som landet ådragit sig under kampen mot Kristian II och hälften av tionden. Dessutom skulle »var och en adel och oadel, andlig och världslig, som haver en lest korn ränta, hålla

¹ GVR 1524, s. 255. H. Yrwing, Gustav Vasa, kröningsfrågan och Västerås riksdag 1527 (1956), s. 38 ff.

² Nye Danske Magazin 5 (1827), s. 20 ff.

³ *Ibm* s. 95.

⁴ *Ibm* s. 51 ff. Se även L. P. Fabricius, Danmarks kirkehistorie 2 (1936), s. 94 och 360.

för var lest en välrustad man och häst kronan till tjänst». Det vore väl, slutar konungen sitt brev, om vi vore lika allvarligt betänkta som danskarna »härutinnan». Enligt konungens mening fanns det emellertid en del personer, som icke lade detta ärende på hjärtat. I ett samma dag daterat brev till utvalde biskopen i Skara, Magnus Haraldsson, hänvisade konungen till det nyss refererade brevet men tillfogade, att han gärna skulle se, att biskopen och övriga rådsherrar ville rådslå om hur den svenska skulden till Lübeck skulle kunna betalas. Även utvalde biskopen i Åbo, Erik Svensson, underrättades om de danska prelaternas välvilja. Till utvalde ärkebiskopen, Johannes Magnus, liksom till biskop Hans Brask skrev konungen, att danskarna »taga det något allvarligare före om de gäld, där konung Fredrik uti kommen är för örloget skull med konung Kristian än vi här göra». ⁵ Närmare underrättelser om de i Danmark pålagda skatterna torde Gustav Vasa ha erhållit av det danska sändebudet Erik Brockenhusen, då denne under sommaren 1526 besökte Sverige. ⁶

Skulden till Lübeck, varom konungen i juni 1526 fått »korta och skarpa» påminnelser, blev också ett av de viktigaste överläggningsämnen vid den herredag, som i början av augusti, »helt plötsligt», uppger Brask, ⁷ inkallades till Stockholm. Närvarande vid detta möte voro tolv rådsherrar, däribland biskop Brask i Linköping och de utvalda biskoparna i Uppsala, Strängnäs och Skara. Även några prelater och kaniker torde som ersättare för de frånvarande stiftscheferna i Västerås, Växjö och Åbo ha deltagit i förhandlingarna. ⁸

För att kunna betala skulden till Lübeck begärde Gustav Vasa 2/3 av prästernas inkomster för året. Konungen synes ha räknat med att denna skatt skulle inbringa 25 000 mark. Biskoparna ansågo emellertid, att det ur deras synpunkt var förmånligare att erbjuda en kontribution en gång för alla än att gå med på inkomsttaxering, en »reddituum descriptio». Vad biskoparna ville undvika, var tydligen ett klarläggande av prästerskapets årliga inkomster. Som lämpligt engångsbelopp föreslogo de därför 15 000 mark. Enligt den samtidigt uppgjorda fördelningen mellan de olika stiftet skulle Uppsala stifts prästerskap betala 4 000 mark av den fastställda totala summan eller exakt lika mycket, som enligt Hemming Gadh »den store Örjanen» i Stockholms Storkyrka kostade Sten Sture. ⁹

⁵ GVR 1526, s. 108 ff. Yrwing, s. 53 f.

⁶ SRA 1, s. 47.

⁷ HSH 18, s. 344 f.

⁸ SRA 1, s. 47 ff. T. Berg, Riksdagens utveckling under den äldre Vasatiden 1521—1592 (Sveriges riksdag 1: 2, 1935), s. 94 f.

⁹ Y. Brilioth, Den senare medeltiden 1274—1521 (Svenska kyrkans historia 2, 1941), s. 477.

Vid samma herredag fastställdes även den gård, som menige man skulle utgöra. Sannolikt är vidare, att den skatt för städerna, varom beslut fattats i Vadstena, vid detta tillfälle fick sin närmare utformning. Liksom i Danmark 1525 bestämdes vid rådsrådet i Stockholm i augusti 1526 även biskoparnas och frälsets rusttjänst. För en inkomst på 400 mark skulle sex beväpnade knektar uppsättas. Den rusttjänst, som nu ålades biskoparna för deras förläningar och för biskopsstolens räntor, blev — liksom i Danmark — jämförelsevis stor. Ärkebiskopen skulle sålunda utrusta 50, Johannes Brask 36 och Magnus Haraldsson 30 knektar, medan rådets främste man, Lars Siggesson Sparre, undslapp med 24. Som jämförelse må meddelas, att Fyens biskop skulle ställa 24 »glaven» och 24 skyttar till förfogande.¹⁰ Besluten vid herredagen i Stockholm i aug. 1526 inneburo sålunda, att hela ståndssamhället drabbades av nya, extra bördor.¹¹ Samtidigt utsågos de personer, som skulle uppbära och redovisa gården.¹²

Prästernas hjälpgård till den lybska skuldens avbetalning utgjorde enligt rådets brev »en stor del».¹³ Beslutet härom innebar, att själva utdebiteringen på de enskilda prästerna och uppbörden skulle åvila domkapitlen. Det blev dessa instanser, som fingo den grannliga uppgiften att fastställa, vad varje prästman i förhållande till sina inkomster skulle erlägga. Om detta arbete och resultatet härav ha vi tills dato varit så gott som fullständigt utan uppgifter. Prästerna i Linköpings stift skola ha hotat med att nedlägga sina ämbeten, då de erhöilo kännedom om storleken av den beslutade gården men lugnats av sin biskop.¹⁴ I Åbo stift erhöilo ärkedjåknen Jesper konungens uppdrag att uppbära och redovisa den faststållda gården.¹⁵ Av ett brev av den 19 november 1526 från Gustav Vasa till Uppsala domkapitel, där Laurentius Andreae var ärkedjåkne, framgår, att detta kapitel vid sagda tillfälle var fårdigt med »ett register» utvisande, huru de »taxerat meniga klerkerit utöver . . . Uppsala stift». Samtidigt med en skrivelse från domkapitlet och en från Laurentius Andreae tillstålldes detta register konungen med förfrågan, om han »syntes med några mildra eller föröka». I sitt svar framhåll Gustav Vasa, att han granskat taxeringslångden och vidtagit några få justeringar; samtidigt tackade han domkapitlet, som behjårtat, »vad tvång och nød vi alla och riket hava utinnan stadda varit och därför med oss låta eder omvårda, huru

¹⁰ GVR 1526, s. 225 ff., och Nye Danske Magazin, 5, s. 51 ff. K. B. Westman, Reformationens genombrottsår i Sverige (1917), s. 281 f.

¹¹ Yrwing, s. 61.

¹² GVR 1526, s. 233 ff.

¹³ GVR 1526, s. 236 f. och 248 f.

¹⁴ HSH 16, s. 22, och Yrwing, s. 63.

¹⁵ GVR 1526, s. 296.

riket skall libereras och fritt bliva utav förenämnda gäld och skulder, som största makt påligger». ¹⁶

I ärkestiftet kom uppbörden att handhas av dekanen Johannes Laurentii. Denne hade redan 1522 kommit i Gustav Vasas tjänst och var under en kort period konungens kansler. I maj 1523 erhöll han som tack för sina tjänster det då lediga dekanatet vid domkapitlet i Uppsala. ¹⁷ Även efter sin avgång från kanslersämbetet kom Johannes Laurentii att fungera som Gustav Vasas förtroendeman. Under året 1525 svarade han för tiondegården, och konungen förklarade då, att dekanen var »densamme som vi i Uppsala mest tro hava tillsatt och den vi hava högt uppsatt och den vi hava mest låtit oss uppföra». ¹⁸ Efter konungens burspråk i Uppsala vid distingen 1526 var det Johannes Laurentii, som underrättade honom om mästern Mickels predikan och det »rop», som denna åstadkommit. Några veckor senare tackade Gustav Vasa för den »skänk», han mottagit från dekanen. ¹⁹ Denne erhöll också konungens uppdrag att hjälpa till med uppbörden av den vid herredagen 1526 beslutade gården. ²⁰ Det blev även Johannes Laurentii, som fick svara för den på prästerna i ärkestiftet samtidigt lagda skatten.

Någon gång under förra hälften av år 1527 kunde Johannes Laurentii till Gustav Vasa överlämna det fastställda beloppet eller 4 000 mark samt en förteckning över vad var och en av prästerna erlagt. ²¹ Denna »räkenskap» synes numera vara förkommen men har påträffats i en avskrift i Kungl. Biblioteket i Stockholm. Avskriften är gjord av aktuarien i Riksarkivet, sedermera bibliotekarien vid Kungl. Biblioteket och censor librorum Gustaf Benzelstierna († 1746). Den ingår

¹⁶ GVR 1526, s. 322.

¹⁷ G. Carlsson, Peder Jakobsson Sunnanväder (Kungl. humanistiska vetenskaps-samfundet i Lund. Årsberättelse 1948—49, 1949), s. 85 f., och Ingrid Hammarström, Finansförvaltning och varuhandel 1504—1540 (1956), s. 278 not 12 och 293 not 5.

¹⁸ GVR 1525, s. 94 ff.

¹⁹ GVR 1526, s. 100 f. och 123.

²⁰ GVR 1526, s. 239. I ett brev från Gustav Vasa av den 8/12 1530 (GVR 1530, s. 206 f.) om uppbörden av biskopstionden heter det, att ingen kunde bättre tjäna konungen än dekanen Johannes Laurentii, som var van att sköta sådana uppdrag och hade den största erfarenheten, »så att klerkeriet i alla kontrakten äro eder i den måttom höriga och lydiga».

²¹ Någon annan datering än 1527 finns icke. Den 5/5 1527 ålades emellertid electus i Strängnäs och biskopen i Västerås att oförtövat bege sig till Stockholm med den del av uppbörden, som prästerna i de båda stiftet erlagt »till rikens gälds betalning». GVR 1527, s. 156. Allt talar för att Johannes Laurentii vid denna tidpunkt — början av maj — redovisat för sin uppbörd. I brev av den 14/5 1527 (GVR 1527, s. 163 ff.) talar Gustav Vasa om att större delen av gården inkommit från hela riket utom Dalarna. I brev av 20/5 1527 (GVR 1527, s. 183 f.) nämnes »den sammandragna gård, som aktad är till rikens gälds betalning». Se även GVR 1527, s. 154 f., 156 f. och 445 f., samt Yrwing, s. 62 och 97 ff.

som ett led i Benzelstiernas materialsamling och egenhändiga anteckningar till Gustav Vasas historia och utgör ett belysande exempel på dennes omvittnade intresse för historiskt primärmaterial.²² Aktstycket, som numera tillhör den Engeströmska samlingen i Kungl. Biblioteket, är dock endast en del av en större samling.²³ I denna har bl. a. ingått ett liknande register över biskopstionden från Uppsala stift för år 1526.²⁴

Johannes Laurentii »räkenskap» av år 1527 omfattar prästerskapet i hela Uppsala stift och upptar 31 prosterier, 189 prästgäll eller pastorat, om Stockholm medräknas, och 177 namngivna präster. Den bristande överensstämmelsen mellan antalet pastorat och antalet upptagna präster sammanhänger med att förteckningen saknar namnen på kyrkoherdarna i 12 pastorat. Anledningen härtill torde antingen vara att Benzelstierna av en eller annan anledning icke kunnat läsa originalhandskriften eller att ett pastorat vid ifrågavarande tillfälle var utan ordinarie innehavare. Den summa, som inbetaltes, är dock angiven men i stället för namnet har Benzelstierna satt punkter. För Stockholms prosteri saknas både namn och belopp.

Den av Laurentius Andreae och dekanen Johannes Laurentii uppgjorda och av Gustav Vasa granskade taxeringslängden är ett värdigt motstycke till de taxeringslängder, som tillkommo under 1300-talets förra hälft och som flitigt utnyttjats i forskningen.²⁵ Liksom 1300-talslängderna upptar 1527 års »räkenskap» både prosterier och pastorat samt den erlagda avgiften men dessutom också namnen på de olika kyrkoherdarna. Av taxeringslängden framgår, att till det fastställda beloppet eller 4 000 (i föreliggande avskrift 3 982) mark bidrog Uppsala domkapitel med 300 och dekanen själv med 8 mark. Det återstående beloppet eller 3 692 mark har fördelats på stiftets kyrkoherdar. För fyra av dessa (kyrkoherdarna i Fundbo, Rasbo, Skokloster och Solna) finns icke något belopp upptaget i avskriften.

Utdebiteringen på de olika kyrkoherdarna förefaller vara uppgjord med stor sakkunskap om de olika gällens ekonomiska förhållanden; de uttaxerade beloppen variera nämligen mellan 2 och 50 mark. Sistnämnda summa inbetalades av 7 namngivna kyrkoherdar, 40 mark av 9, 30 mark av 25, 20 mark av 43, 10 mark av 30 samt 5 mark av 4 och 2 mark av 1. 20 resp. 15 mark betalades av sammanlagt 75 kyrkoherdar. De indräktigaste pastoraten återfinnas i Norrland, där kyrko-

²² B. Boëthius i SBL 3 (1922), s. 283 ff.

²³ C. XVII. 1. 18, KB.

²⁴ Se Bil. s. 110. Jfr Hammarström, s. 336 f.

²⁵ DS 1946 och 2043 samt Acta Cameralia 1, s. 160.

herdarna i Luleå, Skellefteå, Umeå och Torneå betalade 50 mark vardera liksom deras ämbetsbröder i Alfata, Delsbo och Ljusdal i Hälsingland.²⁶ Det fattigaste gället var Tärna pastorat i Simtuna kontrakt i Uppland, där kyrkoherden endast betalade 2 mark.²⁷ I Skoklosters pastorat i det »trettonde prostieret Stäkslän» fanns ingen kyrkoherde, och någon avgift är heller icke utsatt. De lägst taxerade kyrkoherdarna utanför Uppland sutto i Skogs pastorat i Hälsingland och Ramsil i Ångermanland. De betalade vardera 8 mark. Sammanlagt bidrogo 66 kyrkoherdar i denna del av ärkestiftet eller det forna Stor-Hälsingland med 1 630 mark eller omkring 24 mark per präst, medan 2 044 mark erlades av 122 kyrkoherdar i södra delen av ärkestiftet d. v. s. 17 mark per präst. I stiftets nordligaste prostieri utgjorde skatten 40 mark per präst. I prostieret Borby i Uppland var t. ex. motsvarande belopp 10 mark. Det anförda visar, huru varierande prästernas inkomster voro i de olika pastoraten.

Enligt en uppgift av Olavus Petri fanns det på hans tid 200 pastorat i Uppsala stift.²⁸ Enligt den här publicerade taxeringslängden var antalet 1527 189. Av dessa 189 pastorat voro 123 belägna i Uppland, 8 i Gästrikland och 58 i »Norrländ». Då den påträffade längden upptar samtliga pastorat i ärkestiftet år 1527, är därmed en fast utgångspunkt given för en utredning av frågan om sammanslagning av gäll under Gustav Vasas regering. En sådan undersökning kommer med ganska stor sannolikhet icke att bekräfta påståendet, att efter Västerås riksdag 1527 »sammanlades i stor utsträckning pastorat på grund av kungliga befallningar».²⁹ Uppgifter om prosteriernas eller kontraktens antal och storlek ha hittills helt saknats. Av 1527 års längd framgår emellertid, att det i ärkestiftet strax före Västerås riksdag fanns 31 kontrakt. Antalet pastorat i dessa kontrakt varierade från 1 till 10. I Stockholm och på Värmdö sammanföll prostieret och pastoratet.³⁰

I förhållande till de förut nämnda 1300-talslängderna erbjuder 1527 års längd en viktig nyhet. Den upptar nämligen även namnen på de olika pastoratens kyrkoherdar. Icke mindre än 177 kyrkoherdar eller

²⁶ Förhållandet var detsamma vid Älvsborgs lösen, då de högst taxerade kyrkoherdarna återfinnas i Umeå (45 riksdaler), Skellefteå (40 riksdaler), Luleå (38 riksdaler), Alfata (36 riksdaler) och Torneå (35 riksdaler). Älvsborgs lösen 1613: 10, KA. Det mest inkomstbringande pastoratet i Uppland var 1613 Tierps, där kyrkoherden betalade 26 riksdaler.

²⁷ 1613 betalade kyrkoherden i Tärna pastorat 8 riksdaler. De lägst taxerade voro då kyrkoherdarna i Vada och Garn, som betalade 5 riksdaler.

²⁸ Samlade skrifter av Olavus Petri, 4, s. 559.

²⁹ Betänkande med förslag till allmänna riktlinjer för den territoriella pastoratsindelningen (SOU 1953: 11), s. 15.

³⁰ S. Kjellerström, Härad och kontrakt i Uppland (Sv. teol. kvartalskrift 1958), s. 205 ff., där 1527 års taxeringslängd omnämns.

pastorer äro namngivna i »räkenskapen» från 1527. Av dessa äro endast ett fåtal upptagna i Uppsala ärkestifts herdaminne från 1843—1845 och i kompletteringarna till detta från 1930-talet.³¹ Även L. Bygdéns utmärkta herdaminne för Härnösands stift kan kompletteras med hjälp av skattelängden från 1527. Ur olika synpunkter har därför här publicerade aktstycke ett betydande historiskt intresse.

³¹ G. Hellström, Rättelser och tillägg till ärkestiftets och Strängnäs stifts herdaminnen hämtade ur Stockholms stads äldre tänkeböcker (PHT 1930, s. 54—60); B. Hildebrand i PHT 1933, s. 134 f.; H. Hermerén, Bidrag till Uppsala ärkestifts herdaminne (PHT 1938, s. 55—72, och ibm 1939—1940, s. 23—46).

Thenne eptherscreffne rechenscap giorde Hr Jönss Laurentii decehn ij Vpsala ffor then hielpeschadth szom hann upburith hadhe aff clercherijdh i Vpsala stijcth Anno 1527.¹

Förste prosterid Bäljings heredt.

Belijng	Hr Ravald	XL	mark
Aach[e]rby	Hr Nijcls	X	»
Schuttunghe	Hr Morthen	XX	»
Gambla Vpsala	Hr Hans	X	»
Vaxaldh	Hr Jöns	XV	»
Dannmarck	Hr Laurens	XV	»
Nessz	Hr Laurens	VI	»
Börjiaa	Hr Greels	XV	»
Wengge	H. Laurentius	X	»

Andra prosterijdh Norundh.

Thenstha	H. Swercher	XXV	mark
Börclinge	H. Jörjann	XXV	»
Vixstada	H. Hans	XX	»
Ärentuna	H. Oloff Galle	XV	»
Lena	H. Jöns	XV	»
Ffijlm	H. Laurens	XII	»
Danemora	H. Knudth	IX	»

Trijdije prosterijdh i Rodhen Norre.

Löstha	H. Erick	XL	mark
Tegelsmora	H. Peder	XX	»
Vendel	H. Greels	XL	»
Tijerp	H. Mattis	XL	»
Holdenes	H. Knudth	X	»
Vessland	H. Anders	XV	»

Ffierde prosterijdh i Rodhen Skijplaghen.

Borstijl, alibi Borstalla ²	H. Rauald	XXX	mark
Höghugud	H. Oloff	XX	»
Våle	H. Egidius	X	»
Hargh	H. Jacop	X	»

Ffempthe prosterijdh Söd[e]rby.

Estuna	H. Carl	XXV	mark
Loheredth	H. Laurens	XX	»

¹ Texten återges bokstavstroget efter avskriften. Ett par vanliga förkortningar ha upplösts utan att detta särskilt anmärkts. Namnet Peder, som några gånger skrives Pedr, har återgivits med Peder. I övrigt ha tillfogade ord satts inom klammer.

² »alibi Borstalla» tydligen tillägg av Benzeltierna.

Söderby	H. Mattes	XXV	»
Weddöö	H. Jöns	XX	»
Wäthe	H. Andreas	VIII	»
Broo*	H. Hans	XXX	»

Sjette prosterijdh Ffrötuna.

Lennå	H. Hans	XXV	mark
Ffrötuna	H. Andreas	XXX	»
Husby Skådårij	H. Andreas	XXV	»
Rijald	H. Peder	XV	»
Rijmbo	H. Erich	X	»
Ffastha	H. Laurens Skalm	X	»

Sjunde prosterijdh Nerdinge, alibi: Nelinge.¹

Knuteby	H. Anders	XXX	mark
Heffraa	H. Laurens	XX	»
Eboheredth	H. Erich	XV	»
Wnwngh	H. Erijch	X	»
Almijnghe	H. Anders	XII	»

Othonde prosterijdh Oland.

Aalundha	H. Anders	XXX	mark
Twna	H. Laurens	XVI	»
Ekeby	H. Oloff	XX	»

Nijende prosterijdh Vijgbo.

Lagga herede	H. Bencth	XV	mark
Vijgbo hered	H. Anund	XV	»
Skefftwna	H. Erich	XXV	»
Nertuna	H. Hans	XX	»
Ffrosunda	H. Otte	XX	»
Markijmd	H. Oloff	XV	»
Skandalh	H. Peder	XXV	»

Tijende prosterijdh Borby.

Eddh	H. Erijch	XV	mark
Spongha	H. Laurens	X	»
Bromma	H. Oloff	X	»
Borby	H. Nicls	XV	»
Solna	H. Hindrich	.....	

* Alibi in hoc manuscripto inter paroecias hujus districtus nominatur Karlungz kyrkio, anm. av Benzelstierna.

¹ »Alibi: Nelinge», tydligen tillägg av Benzelstierna.

Elffwithe prosterijd Wada.

Täby	H. Hollinger	XX	mark
Valtwana	H. Matthis	XX	»
Ak[e]r	H. Anders	XX	»
Garnn	H. Anders	X	»
Wadha	H. Hans	X	»
Rydh	H.	V	»

Tolfithe prosterijdth Steklenn.

Rijdh	H. Mons	X	mark
Nessz	.....	VI	»
Loszaa	H. Laurens	XV	»
Calmar	H. Sijgfrid	X	»
Haatwna	H. Jacop	XX	»
Gränn	H. Oloff	X	»
Egby	H. Hans	V	»

Tretthonde prosterijdth Stecklenn.

Sijctuna	H. Bernardus	X	mark
Alzeke	H. Simon	X	»
Vassunda	H. Laurens	XX	»
Odensarghe	H. Michil	XX	»
Skogh	.....	.....	.....

Ffiorthonde prosterijdth aff öjarna.

Ffärentuna	H. Mons	XV	mark
Hijllersöö	H. Erich	VIII	»
Swngha	H. Oloff	XV	»
Skåå	H. Erich Prål	X	»
Lohöö	H. Hindrich	VIII	»
Alsnöö	H. Anders	X	»
Mundzöö	H. Mattes	VIII	»

Ffemthande prosterijdth Trögdh.

Vekol	H. Knudth	XXX	mark
Torswij	H. Hans	XV	»
Hakaste	H. Jöns	XXX	»
Hwsby Siwtolth	H. Laurens	XX	»
Walby	H. Laurens	XV	»
Litzlena	H. Laurens	XXVII	»
Villebergha	H. Karl	XXX	»
Litzle kyrkio	H. Torbiörn	XXVII	»
Bondaarnöö	H. Peder	V	»

Sextande prosterijdh Åsunda herede.

Jomfru Marie kiorkio ij Enecepungh	H. Bertil	XX	mark
S:te Ijlans kyrkio sammastädes	H. Hindrich	VIII	»
Tyillinghe	H. Jons	XXV	»
Nesz	H. Joghans	XV	»
Theda	H. Saluo ¹	VIII	»
Sparseth[e]r	H. E[ri]ch	X	»

Sitthonde prosterijdh Sijmituna.

Simituna	H. Vijnhelm	XL	mark
Norbi	H. Hans	XX	»
Therna	H. Erich	II	»
Ffröstolth	H. Peder	XV	»
Lostha Skarpa	H. Erich	XX	»
Torstuna	H. Anders	XXX	»
Hwijtinge	H. Magnus	XII	»

Ad[e]rtthonde prosterijdh Hagund och Lagund.

Longha Tora	H. Oloff Balk	X	mark
Bijscopskulle	H. Nicls	XX	»
Holm	H. Joann	X	»
Ffijthia	H. Peder	XXV	»
Nysäträ	H. Vijnelm	X	»
Gyristadha	H. Elff	XX	»
Ååk[e]r	H. Nijclssz	XXV	»
Ballinxstada	H. Mons	X	»
Hagaby	H. Laurens	XV	»
Tijbbelle	H. Peder	X	»

Nijthonde prosterijdh Vala.

Vala	H. Tomas	XXX	mark
Haara	H. Oloff	XII	»
Nora	H. Erich	XV	»
Huddinge	H. Laurens	V	»

Tiughunde prosterijdh.

Ras3bo	H. Oloff	.....
Pfundbo	H. Anders	.....

Ett och tiugheunde prosterijdh Stocholm.

¹ I hdskr står Saluc. Benzelsierna har även strukit under namnet och i marginalen satt ett *.

Tw och tiughunde prosterijdh.

Värendöo	H. Nicls	XXX	mark
----------	----------	-----	------

Trij och tiughunde prosterijdh Gestringelandth.

Häswndhe	H. Laurens	XX	mark
Ffernabo	H. Laurens	XX	»
Tärsäch[e]r	H. Erich	XX	»
Vglabo	H. Oloff	XV	»
Hambrunge	H. W[er]n[i]cka	XV	»
Geffla	H. Hermann	X	»
Walbo	H. Anders	XX	»
Owensijö	H. Jöns	XL	»

Ffyra och tiughunde prosterijdh Helsingeland. Thet södra.

Skogks kyrkio	H. Henrich	VIII	mark
Färesthadha	H. Erich	XXX	»
Båldeness	H. Jons	XL	»
Alfftha	H. Peder	L	»
Erberådth	H. Michil	XX	»
Jerpsiö	H. Jöns	XL	»
Liusdal	H. Joghan	L	»
Moo	H. Pawl	XX	»
Sörala	H. Sijmon	XX	»
Norala	H. Michel	XX	»

Ffemthe och tiughunde prosterijdh Helsingelandth. Thet Nörre.

Dijlzbo	H. Jöns	L	mark
Naarbo	H. Mattis	XX	»
Fforsaa	H. Laurens	XL	»
Twna	H. Greels	XXX	»
Harmangh[e]r	H. Jons	XX	»
Bärsija	H. Erich	XX	»
Rogstadha	H. Oloff	XV	»
Enång[e]r	H. Mons	XX	»

Sex och tiughunde prosterijdh Medelpadth.

Nijrundth	H. Peder	XXV	mark
Skönn	H. Oloff	XXV	»
Jndal	H. Peder	XX	»
Torp	H. Erich	XV	»
Liustorp	H. Laurens	X	»
Twna	H. Peder	XV	»
Sälongh[e]r	H. Oloff	XV	»

Sijwunde och tiughunde prosterijdh Jemtelandth.

Owijck	H. Erich	XXX	mark
Swndha	H. Erich	XXX	»
Brunabo	H. Nicls	XXX	»
Offerdal	H. Erich	XXX	»
Und[e]rsak[e]r	H. Amund	X	»
Hammerdal	H. Peder	XX	»
Rodhenå	H. Erich	XV	»
Reffsunda	H. Peder	XII	»
Lijdh	H. Peder	XV	»
Ragundth	H. Anders	XX	»

Othonde och tiughunde prosterijdh Åangermanna[land].

Aarnässz	H. Karl	XXX	mark
Anesijö ¹	.....	X	»
Sijälafftä	.....	XX	»
Nätra	.....	XX	»
Grundesundha	H. Martin	XII	»
Nörmalijnghe	.....	XX	»

Nijende och tiughunde, andre prosterijdh Åangermanna[land].

Säberadth	.....	XXX	mark
Gudmunderadth	.....	XV	»
Torsak[e]r	.....	XX	»
Solethe	H. Engelbrechth	XX	»
Resijl	H. Cristoffer	XV	»
Ramesijl	.....	VIII	»
Botha	H. Jörjan	XXX	»
Nordungerådth	H. Nicls	XXX	»
Nora	H. Peder	XXX	»

Tretthijende prosterijdh Bothnendth.

Humaa	H. Boo	L	mark
Bygdha	H. Rauald	XXX	»
Löffångh[e]r	H. Hakann	XX	»
Skelleffthå	H. Jöns	L	»

Eith och tretthijendhe, andra prosterijd i Botnendth.

Pijthaa	H. Augustinus	XXX	mark
Lwlaa	H. Oloff	L	»
Kalijs	H. Pawl	XXX	»
Tornöö	H. Oloff	L	»

¹ Hdskr Masijö.

Item capijttledth ij Vpsala CCC mark

Mig VIII mark

Summann aff hijelpescatten aff alth Vpsala stijchth

IIII M mark

In sequentibus derest uprächnas upböörden af biskopstienden i Upsala stift nämnas följande af clero: H. Oloff ij Skönn prosten i Medelpadth. H. Erich ij Owijk prosten i Jemteland. H. Laurens ij Hesundha prosten ij Gestrijngelandth. H. Nijcls ij Nordingerådth prosten ij Ängermannalandth ij södra prosterijdh. H. Carl ij Arnesz ij nörre proster[ijdh] ij Aangermannalandth.

FOGDAR OCH BORGMÄSTARE I NORRKÖPING 1567—1618

AV BJÖRN HELMFRID

Fögderiförvaltningen

Norrköpings stad tillhörde under yngre vasatid i förvaltningshänseende ett fögderi, vari Bråbo och Memmings härader bildade stommen. Under kortare eller längre perioder ingick också Lösings härad. Med sin karaktär av gränstrakt mellan skogs- och slättbygd varierade Bråbo härad rätt ofta i omfång. De bägge sydliga socknarna, Ö. Eneby och Kvillinge, hänfördes regelmässigt till Norrköpings gårds fögderi och alltid till Bråbo härad. Övriga socknar (Regna, Skedevi, Ri-

---

FÖRKORTNINGAR

AOSB	Rikskansleren Axel Oxenstjernas skrifter och brevväxling	PRFS	Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer
AR d.	Arkliträenskaper i KrA dalar	PRN	Proviasträkenskaper, Östergötland, Norrköping i KA
GHA	Göta hovrätts arkiv	RAö	Riksarkivets östermalmssektion
HH	Historiska handlingar	RR	Riksregistraturet i RA
HT	Historisk tidskrift	Rrp	Rådsturättens protokoll. (Om intet ortnamn tilläggs, avses Norrköping)
HKR	Hertig Karls registratur	SA	Städernas akter i RA
KA	Kammararkivet	skp	skeppund
KB	Kungl. Biblioteket	SSA	Stockholms stadsarkiv
Kbr	Kungl. brev	STB	Stockholms stads tänkeböcker
KKB	Kammarkollegii brevböcker i KA	SRA	Svenska riksdagsakter
KMt	Kungl. Maj:t	tf	tolfter
KrA	Krigsarkivet	tl	tunnland
LDA	Linköpings domkapitels arkiv i VLA	ToA	Tull och accis i KA
lp.	lispund	UUB	Uppsala universitetsbibliotek
LSB	Linköpings stiftsbibliotek	VLA	Vadstena landsarkiv
m.	marker	VST	Vadstena stads äldsta tänkeböcker, utg. av G. Ericsson
MR	Militieräkenskaper i KrA	ÄL	Älvsborgs lösen
MRA	Meddelanden från Svenska Riksarkivet	Ög lki	Östergötlands landskansli
Mtl	Mantalslängd	ÖH	Östergötlands handlingar i KA
NT	Norrköpings Tidningar		
p.	pund		
PHT	Personhistorisk tidskrift		

singe och Hällestad) lades under längre tidsskeden (1581—87, 1599—1606) till något av bergslagsfögderierna. Så småningom avskildes också de helt från Bråbo och bildade Finspånga läns härad. Även för Lösings och Memmings härader noteras vissa variationer i fögderitillhörigheten. Ur Norrköpings synpunkt var St Johannis socken konstanten. Församlingen var ju annex till St Olai. Liksom Borgs socken i Memmings härad och Ö. Eneby på bråbosidan ägde den ett speciellt ekonomiskt intresse för stadsborna likaväl som för stadsförvaltningen.

Föränderligheten inom fögderiförvaltningen förestavades främst av praktiska behov. Då Finspånga bruk uppbyggdes under 1580-talet, måste en försörjningsbas organiseras. Socknar togs från grannfögderier och lades till bergsbruket. Något senare krävdes administrativa omläggningar för att säkra förnödenheter och arbetskraft till ett slottsbygge i Norrköping.

Fogden, konungens befallningshavande i ett miniatyrlän, hade sitt kansli förlagt till lokaliteter i Norrköpings gård och -hus. Där redovisades särskilda fogde- och skrivareutrymmen. Under tiden 1567—1618, sålunda 52 år, beklädde minst 15 personer det viktiga fogdeämbetet. Detta kan tyckas bestyrka den välkända satsen, att fogdarna alltsedan Gustav Vasas tid hölls rörliga, varigenom deras möjligheter att hemfalla åt korrupktion minskade och beroendet av kungamakten ökade. En analys av förhållandena visar dock, att permanensen i ämbetet i Norrköping lika väl som t. ex. i dess grannstad Linköping¹ i vissa fall varit betydligt större än man kanske vore benägen att tro. En av norrköpingsfogdarna, Nils Grelsson (Gregersson), upprätthöll sin befattning i hela 15 år, icke långt från 1/3 av hela tidskedet. Själva fogdeämbetet beklädde han i över 24 år. Under frånvaroperioder från Norrköping innehade han befallningsmannaposter i Norrköpings grannfögderier. En längd över norrköpingsfogdarna ter sig på följande sätt.²

¹ Lindberg, F.: Linköpings historia, II, s. 142.

² Tabellen och uppgifter i övrigt kring fögderierna är hämtade ur Almquist, J. A.: Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630, cit. Lokalförvaltningen, I och IV. Där avvikelser från denna föreligger, motiveras de av vederbörande fögderiräkenskaper. Konsekvent har i min framställning räkenskapsår ansetts börja med oktober året före det årtal räkenskapsvolymen bär. Om *Nils Grelsson* se Almquist, a. a., IV, s. 173. Om *Lasse Håkansson* se Domböcker, Östergötlands län 1599—1610 vol. 1 b, GHA; Rrp 1609 1/6; KMt t. LH 1610 25/4, RR. Om *Per Larsson* se Domböcker, Östergötlands län 1599—1610 vol. 1 b (ting i Memmings h:d 1610 22/5); Rrp 1631 15/6. Om *Lasse Trulsson* se Östergötlands lagmansdombok 1607 23/7, GHA.

Namn	Tjänstgöringstid (i regel fr. 1/10)	Fogde i Norrköping under antal år*
Per Jonsson Danske	1568—69	2
Jöran Sonesson	1569—72	3
Sven Andersson	1572—75	3
Nils Grelsson	1575—78	15
Erik Knutsson	1578—81	3
Nils Grelsson (åter)	1581—87	—
Bengt Jöransson	1587—90	3
Nils Grelsson (åter)	1590—91	—
Hans Clemetsson	1591—92	1
Lasse Simonsson	1592—93	1
Nils Grelsson (åter)	1593—98	—
Jakob Tomasson	1598—1602	4
Henrik Nilsson	1602—03	1
Johan Hansson	1603—04	1 $\frac{1}{2}$
Lasse Trulsson	1604—07	2 $\frac{1}{2}$
Lasse Håkansson	—1608—10	Minst 3
Per Larsson	1610—	?
Johan Björnsson	—1614—18	» 5

* Siffrorna avrundade utan hänsyn till de något skiftande tidpunkter, då tillträde ägt rum.

Fogdarna

NILS GRELSSON

Låt oss undersöka ur vilka miljöer fogdarna rekryterats. Naturligt är att låta Nils Grelsson inleda raden av presentationer. Över hans släktskapsförhållanden spreds en del ljus i samband med en långdragen arvsprocess mellan å ena sidan fogden på Stegeborg, Kristoffer Olsson, å andra sidan hustru Elin, änka efter klädesskrivare Sven Nilsson i Stockholm. Kristoffer agerade icke enbart å egna vägnar utan förde jämväl sina syskons talan. Liksom dessa var han brorson till Sven klädesskrivare, vilken tydligen levat i ett barnlöst äktenskap. Konungens nämnd meddelade 1567 12/2 utslag i målet. Kristoffer och hans medarvingar tilldömdes hälften i fast och löst efter Sven, däribland ett hus vid Skolstugränd i Stockholm.

I samband med att hustru Elin underlät att fullgöra sina av domstol fastställda förpliktelser och Kristoffer fann sig tvingad att skrida till ny aktion mot henne, avslöjades namnen på hans medarvingar: kansliskrivare Tilleman Abraham, hustru Malin (gift första gången med Hans Larsson i Vadstena och andra gången med en Harald Persson) samt Nils Grelsson, 1569 22/3 uppgiven som borgare i Norrköping. Tydligen ägde Kristoffer Olsson tre gifta systrar. Nils Grelsson måste ha varit en av hans svågrar och blev hans efterträdare så-

som befallningsman i Stegeborgs fögderi (1588—90). Sin åttondel i stockholmsfastigheten överlät Nils för 350 m. till Kristoffer. Överlåtelserna ägde rum i ett gynnsamt ögonblick, ty kort därpå brann huset.³

Släktrådar förband sålunda Nils Grelsson dels med huvudstaden, dels med den statliga byråkratien. I själva verket tycks han ha bott i Stockholm, innan han kom till Norrköping. Vi återfinner honom nämligen under 1560-talets förra del såsom importör i huvudstaden. År 1563 21/6 införde han t. ex. ryska varor från Narva.⁴ Även tvenne halvbröder till Nils, Jakob Larsson och borgaren Joen Larsson, bodde i Stockholm.⁵

När och under vilka omständigheter Nils Grelsson etablerat rörelse i Norrköping, är icke bekant. Vi vet endast, att den tidigt inriktats på bl. a. utrikeshandel. Redan då de första bevarade tullräkenskaperna efter norrköpingsbranden 1567 tar sin begynnelse 1575, befanns Nils Grelsson tillhöra kretsen av borgare med affärsförbindelser i de stora tyska hansestäderna Lübeck och Danzig. Rörelsen hade dock ännu rätt måttliga proportioner. Efter ett totalt uppehåll i utrikeshandeln 1578—79 — Nils hade då påbörjat sin fogdebana — återupptog han utrikesaffärerna. Under 1580-talet var hans handelsrörelse mer vittomfattande än tidigare. Hans avnämre återfanns nu i Norrbotten, Riga, Reval, Åbo, Finska skären samt på Gotland.⁶ Otvivelaktigt tillhörde Nils Grelsson borgerskapets handelsmannaskikt.

Allra senast vid valborgsmässan 1570 bör han ha invalts i rådet. Det är högst sannolikt, att han redan då bekläts med borgmästareämbetet, ty i slutet av januari 1571 underskrev han jämte en kollega å stadens vägnar riksdagens bevillning till Älvsborgs (första) lösen.⁷ Taxeringslängderna från denna ger f. ö. vid handen, att han nått ett gott stycke över medelförmögenheten inom stadens borgerskap. Han hade vidare skaffat sig tillgång till åkrar, bland vilka kronan beskattade en kyrkoutjord med 3 fj. korn.⁸ Tiondelängderna omvittnar det samma som de nyss anförda taxeringslängderna — Nils tillhörde den

³ Konungens nämnds dombok, utslag 1567 12/2, HH 13: 1, s. 36. STB II: 4, s. 4 f. (1568 11/11), s. 48 f. (1569 22/3), s. 156 (1571 4/7), s. 158 f. (1571 18/8), II: 6, s. 537 (1577 20/2).

⁴ ToA vol. 311.

⁵ STB II: 7, s. 30 (1584 23/5) visar, att JL och Lasse Grelsson var halvbröder. Nedan påvisas, att LG och NG var bröder. STB II: 6, s. 569 f. visar Jakobs och Jons brödraskap.

⁶ ToA vol. 458—60.

⁷ SRA I: I, s. 422.

⁸ ÖH 1573: 3.

bäst situerade tredjedelen av stadsborna.⁹ Ända till slutet av 1590-talet, d. v. s. så länge han kvarbodde i staden, innehade han där minst en tomt.¹⁰

Det första offentliga uppdrag utom Norrköping, med vilket Nils Grelsson bekläddes, var häradshövdingens. Domsagan omfattade åtminstone Lösings härad, kanske flera till. Bl. a. kan Bråbo ha varit aktuellt. Senast år 1575 hade han fått denna utnämning.¹¹ Även efter det han blivit fogde utövade han i flera omgångar häradshövdingeämbetet, i Dal 1578—81 och Åkerbo 1587—98.¹² Under 1500-talet var det, som vi strax skall se, ingen ovanlighet med denna kombination av verkställande och dömande myndighet, utövad av en och samma person, t. o. m. inom ett och samma jurisdiktionsområde. I sak var det ingenting annat än vad som förekom i städerna med borgmästare och råd såsom ledningsorgan både för administration, rättsskipning och exekution.

Nils Grelssons första bevarade fögderiräkenskap omfattar Norrköpings län och redovisningsåret 1576.¹³ Då räkenskapsåren regelmässigt omspannar tiden från mikaelis ena året till samma tid påföljande år, bör vi kunna räkna med att Nils erhållit sitt första fogdeförordnande senast på hösten 1575. Få norrköpingsbor kunde vara bättre rustade än han för befallningsmannavärvet. Han kände utrikes-, säkerligen också inrikeshandeln i grunden, ägde mångårig erfarenhet både som domare och administratör, var väl förtrogen med fögderiets bägge härader, Bråbo och Memming.

I och med detta avancemang kom Nils Grelsson att under mer än två decennier stå i offentlighetens ljus på ett sådant sätt, att vi, om vi önskade, nästan dag för dag skulle kunna följa honom i hans ämbetsgöromål. Här kan vi emellertid endast dröja vid några episoder, i vilka Nils spelar en roll.

En första konflikt mellan den nye fogden och hans överordnade seglade upp på hösten 1576. Nils Grelsson beskylldes då för att ha sett mellan fingrarna med att norrköpingsbor stuckit sig undan med

⁹ ÖH 1579: 7, 1583: 12, 1584: 7 m. fl.

¹⁰ ÖH 1580: 8, 1596: 7.

¹¹ Dombrev 1575 12/5, Pergamentbrevsaml., UUB. Almquist, J. E.: Lagsagor och domsagor i Sverige, cit. Lagsagor och domsagor, I, s. 310. Enligt detta arbete var Bråbo utan häradshövding 1574—77, a. a., I, s. 306. Före utfärdandet av 1569 års adelsprivilegier var det ganska vanligt med ofrälse häradshövdingar. Därefter blev det sällsyntare. Se Almquist, J. E.: 1569 års adelsprivilegier och våra äldsta bevarade häradshövdingeregister (i PHT 1953, s. 54 ff.).

¹² Almquist, J. E.: Lagsagor och domsagor, II, s. 94.

¹³ Almquist: Lokalförvaltningen, III, s. 29, IV, s. 173.

sina skepp och skutor, sedan de fått vetskap om en planerad över skeppning av gärdpersedlar till Reval. Till följd därav hopades i slutet av september två års gärder i Norrköping i avvaktan på transport. Ville Nils undvika onåd, straff och skadestånd, borde han omedelbart, hette det i en kunglig reprimand, anskaffa farkoster, svenska likaväl som utländska.¹⁴ Osannolikt är icke, att fogden råkat in i denna situation, emedan han önskat stå väl med sina kamrater och forna kolleger inom det handlande borgerskapet. Längre fram blev han snarast så nitisk i övervakningen av kronans intressen, att borgerskapet hade anledning till missnöje.¹⁵ Ej alla var dock så snara att gripa till skällsord som en adelsfru från Söderköping. Vid hovets vistelse i Norrköping — väl på sommaren 1587 — hade hon offentligen kallat Nils Grelsson »för en äreförgätare». Personalen på Norrköpingshus, d. v. s. fogdens underordnade, var föga annat än en hop tjuvar och horor! Befallningsmannen önskade hon »en onda färd», innan han gick hädan. Denna salva mot Nils Grelsson avlossade hon endast därför att hon ej hastigt nog utfått en del persedlar, hon hade att fordra. Inför borgmästare och råd i Söderköping nödgades hon taga tillbaka alltsammans och hennes make framförde en ursäkt till Nils.¹⁶

Under andra halvåret 1581, sedan Nils Grelsson varit konungens befallningshavande i sex år, fick han också tillfälle att skörda krigiska lagrar. Då svenska trupper belägrade och på hösten intog den viktiga fästningen Wittensten, deltog han såsom ryttare i östgötafanan och miste under fälttåget en häst. Liksom sin mångårige nära medarbetare i Norrköpings fögderi, häradsskrivaren Erik Andersson (och truppen i övrigt), höll han sig själv med öl och mat, så länge belägringen pågick. För förluster och utlägg ersattes han i början av 1582.¹⁷

Efter detta mellanspel — Nils kunde numera med rätta kalla sig »hovman»¹⁸ — var han i oavbruten civil förvaltningstjänst, till dess att den politiska krisen 1598 satte definitivt stopp för en vidare kar-

¹⁴ Kbr t. Nils Grelsson 1576 25/9, RR.

¹⁵ Bl. a. ansåg man NG:s värderingsnormer vid bördsrättsförsäljningarna obilliga, ÖH 1584: 7. Kvittenslista 1582 i aug., SA vol. 48. PRFS III nr 253.

¹⁶ Söderköpings Rrp 1588 20/8, A I a nr 3, f. 28, VLA.

¹⁷ MR 1582: 18, KrA. Om Wittensten se Petri, G.: Kungl. Första livgrenadjärregementets historia, cit. Första livgrenadjärregementet, I, s. 242 f. Stenbock: Östgöta ryttare 1552—1617, s. 96 ff. Fanan överskeppades i början av juli.

¹⁸ Nils Grelsson uppräknades bland »hovmännen», då en specialdomstol sammanträdde i Söderköping 1587 7/8, Söderköpings Rrp, A I a nr 3, f. 19 f., VLA. Hovmän var användbara icke blott såsom ryttare utan även i kvalificerad förvaltningstjänst. De, som på detta sätt gjorde rusttjänst, stod frälset nära.

riär. Under årens lopp samlade fogden allt större materiella resurser i sin hand. Förläningar, arrenden och köp, icke minst i Norrköping, gav honom stora jordar och därtill dispositionen över den betydande Dagsbergakvarnen, som 1585 renoverats och senast 1588 tagits i bruk av Nils Grelsson.¹⁹ Från och med 1595 erhöll han därjämte dess kvarntull, 36 t:r rågmjöl, i förläning.²⁰ Vid olika tillfällen mottog han dessutom spannmålsförläningar.

Som vi ovan sett, eftersträvade Nils Grelsson att genom handel dra ga största möjliga nytta av sina egendomars avkastning. Så länge han enbart handlade med egna produkter för sitt säkerligen stora hushålls mångskiftande behov, trädde han inga borgerliga intressen för när. Dessa bevakades emellertid svartsjukt. Nils och hans gelikar var intensivt påpassade. Sedan han år 1589 insatt en egen skuta i trafik på östersjöhamnar, väcktes misstankar om att han icke stod främmande för olaga köpenskap. Första året företog farkosten en seglats till Reval med 24 t:r vete och 40 t:r malt. Returlasten utgjordes av 13 t:r strömming.²¹ Påföljande år tycks skutan huvudsakligen ha hållits i inrikes kusttrafik, ty tullräkenskaperna hade ingenting att förmäla om dess turer. Anledningen till att fogden 1590 måste avstå från utrikes seglation, torde ha varit det förbud mot spannmålsutförsel från Norrköping, som utfärdades 1/5.²² Skörden i stadens uppland hade två år i rad varit klen.²³ På sommaren förde ett av Nils Grelsson och borgmästare Henrik Larsson gemensamt ägt 19 lästers fartyg ryttare till Narva. Ovisst är, huruvida skutan varit identisk med den tidigare omnämnda.²⁴

På våren 1591 återupptog Nils Grelsson sin tillfälligt avbrutna utrikeshandel och -seglation. Med sin egen skuta förde han stångjärn (10 skp) till Riga och hämtade från Norrbotten 6 t:r lax, 2 skp torr-

¹⁹ Köp av en attung i Alosa gärde 1586 18/7, köpebrev i SA vol. 48. Förläningar i Hageby, St Johannis socken, MR 1582: 18, KrA; i Berga, Ö. Eneby socken (två hemman), 1592, Förläningsregister, Östergötland, KA, samt Kbr 1594 9/6 (upp-låtelse på behaglig tid), ÖH 1595: 13. Arrenden av två kyrkoutjordar, ÖH 1590: 15, av Dagsbergakvarnen, ÖH 1588: 17 (i margen vid redovisningen av kvarnräntan står blott NG. Att initialerna är Nils Grelssons, framgår av senare fögderiräken-skaper).

²⁰ ÖH 1595: 13.

²¹ ToA vol. 460 (importen påförd Mickel (I) Grelsson i Norrköping. Givetvis är det här fråga om felskrivning för Nils. Någon Mickel Grelsson fanns icke i Norrköping).

²² KMt t. Nils Grelsson 1590 1/5, PRFS III, s. 1012.

²³ Helmfrid: Tiondelängderna som källa till ett byalags ekonomiska historia, cit. Tiondelängderna, Diagram 1.

²⁴ ÖH 1590: 18.

fisk, 3 t:r saltfisk samt 2 1/2 t:r strömming. Därjämte lät han med andras fartyg till Lübeck utskeppa 15 skp stångjärn samt 10 ox- och 4 kohudar. Hans egen skuta företog också turer utan att medföra ägarens gods. På andras kölar förde Nils samma år 10 t:r spannmål till Kalmar.²⁵

Tydiligen låg just 1591 års affärer — kanske främst järnhandeln — bakom de anklagelser, vilka sannolikt under vintern 1591—92 framfördes mot Nils Grelsson av hans tillfällige efterträdare såsom fogde i Norrköping, Hans Clemetsson, samt av Jöns Larsson laxfiskare. En av klagopunkterna gällde strömsfisket. En andra rörde handeln.²⁶

Sedan en med flera frälsemän förstärkt rådsturätt och en allmän rådstuga prövat de hos konungen och hertig Karl framförda beskyllningarna, kunde Nils Grelsson helt fritagas från dessa. På hans begäran intygade dessutom borgmästare och råd 1592 20/4, att man aldrig förnummit Nils ha upptagit något gods i hamnarna eller i staden (Norrköping), sig själv till »förkovring». Hans handel hade haft det enda syftet att till kronans fiske, kungsgårdarna och det egna hushållet anskaffa nödvändiga persedlar. Några skutor till Gotland och Norrbotten hade han — enligt egen version och tvärtemot vad belackarna påstod — icke utsänt. Däremot hade han, som andra i staden, på vårarna skickat iväg en dräng med en liten båt till Finland för att byta till sig fisk. Vidare plögade han sända en man till Norrbotten för anskaffning av torrfisk, dock i rätt ringa kvantiteter. På hösten lät Nils, också som andra, sin båt med skötar löpa till Gotland. Allt, som icke åtgått i hans eget hushåll eller varit avsett för hans förvaltningsdistrikt, hade han »förvänt» med borgerskapet i uppstäderna²⁷ och aldrig med någon bonde. Varken hemlig eller uppenbar landshandel hade han någonsin brukat.²⁸ Domstolen satte tilltro till hans ord och andragna bevis, varför Nils lugnt kunde återupptaga sina utrikesaffärer, vilka år 1594 nådde ett maximum med 196 t:r spannmål och mjöl, 2 skp stångjärn samt en häst på utförselsidan. I importen ingick fisk, lin och hampa.²⁹

I samband med den väpnade uppgörelsen mellan hertig Karl och kung Sigismund på hösten 1598 tog Nils Grelsson konungens parti — ovisst av vilka bevekelsegrunder. Vi vet blott, att fogdens gård (eller gårdar) tillhörde de av hertigens anhängare plundrade och skövla-

²⁵ ToA vol. 461.

²⁶ Intyg av borgmästare och råd 1592 20/4, SA vol. 48.

²⁷ I slutet av april hade NG 10 t:r korn liggande i Vadstena, VST s. 152 f.

²⁸ Intyg 1592 20/4 av borgmästare och råd, SA vol. 48.

²⁹ ToA vol. 461.

de.³⁰ Tillsammans med Sigismund lämnade han landet i mitten av oktober 1598.³¹ Konsekvenserna lät icke vänta på sig. I den nye fogden Jakob Tomassons kronouppbörd för 1599 redovisades 27 färska laxar, hämtade ur fisket vid Nils Grelssons kvarn.³² Året därpå hette det lakoniskt i samband med årliga räntans förteckning av tullmjöl i Norrköping »F(urstlige) N(ådes) kvarn» om Dagsbergakvarnen. Fogden Jakob Tomasson ersattes också med två d. för att han rest till Nyköping (hertig Karls residens) med tenn och mässingsbeslag konfiskerat efter Nils Grelsson.³³ En del av dennes fasta egendom överlämnades till den hertig Karl närstående Anders Pommerening, från 1602 tullnär i Norrköping.³⁴

Konung Sigismunds försök att från Polen hjälpa den forne fogden återvinna något av sin egendom var givetvis fåfänga. I ett öppet brev, utfärdat i Krakow 1608 9/9, bekräftades den landsflyktige Nils Grelsson i innehavet av sina förläningar: ett halvt skattehemman (Björns)-Näs, Kvillinge socken, ett skatte- och ett kronohemman i Berga, Ö. Eneby socken, ett kronohemman i Hageby, St Johannis socken, en utäng på Sylten, till vilken Nils inlöst börsrätten, Dagsbergakvarnen (med likaledes inlöst börsrätt), häradsrätten av Åkerbo härad samt tionden i Ö. Eneby. De bägge sistnämnda förläningarna gällde ursprungligen på »behaglig tid», övriga på livstid.³⁵ Någon notis om Sigismunds dispositioner tog givetvis icke svenska myndigheter.

Sista gången, vi hör talas om Nils Grelssons sekvesterade egendom, är i samband med att Gustaf II Adolf inrymde den forne fogdens brorson, kansliskrivaren Johan Larsson, i Dagsbergakvarnen, vilken han finge driva, så länge han erlade vederbörlig kronoränta (1622 5/4). Av akten framgick vidare, att Nils Grelsson av hertig Johan, säkerligen efter Karl IX:s död, utverkat brev på samma kvarn. Huruvida han efter 1611 också återvänt ur exilen, kan ej utläsas av brevet. År 1622 var han säkerligen icke längre i livet.³⁶ Den nyss anförda handlingen ger också besked om att Nils Grelsson haft en broder, Lasse. Även denne bodde i Norrköping, där vi redan vid 1570-talets

³⁰ Minnesedel för sekr. Nils Rask t. hertig Karl 1598 4/10, Sigismunds registratur 1597—1600, RA, anf. av Tunberg, S.: Sigismund och Sverige 1597—98, 2, s. 168.

³¹ Almquist: Lokalförvaltningen, IV, s. 173.

³² ÖH 1599: 2.

³³ ÖH 1600: 12.

³⁴ Hertig Karl t. fogden Henrik Nilsson 1602 1/9, RR A. Pommerening tullnär: ToA vol. 462. Om AP se även Helmfrid: Holmenöden under fyra sekler, cit. Holmenöden, s. 347, samt ». . . iblandh Handtwercken dhet Förnämbste . . . », s. 11—17, 20. Jfr Ringborg, E.: Till Norrköpingskrönikan, I, s. 227.

³⁵ Sigismunds koncepter, RA.

³⁶ Kbr 1622 5/2 för kansliskrivare Johan Larsson, RR.

mitt finner honom som proviantborgare — d. v. s. redogörare för kronoproviant. Under lång tid upprätthöll han i flera omgångar denna befattning. Samtidigt var han borgare i staden och drev jordbruk, t. o. m. i ganska stor skala. Han var t. ex. 1600—01 stadens näst störste tiondegivare. Under 1580-talet ägde han en 7 1/2 lästers skuta och under följande decennium en 18 lästers. Med sistnämnda utförde han bl. a. kronotransporter. Liksom den troligen äldre brodern Nils drev han också kvarnrörelse. Under den politiska krisen 1598 tycks Lasse antingen ha hållit sig till det hertigligen partiet eller lyckats ge sken av en så pass neutral inställning, att den ej uppväckte några misstankar. I motsats till brodern kunde han alltså bo kvar i Norrköping efter Sigismunds flykt.³⁷

ERIK KNUTSSON

Av fogdar med en 3—5-årig tjänstgöringstid i Norrköping bekantar vi oss först med Erik Knutsson. Dennes identitet är icke lätt att fastställa. Almquist³⁸ känner tre fogdar med detta namn verksamma inom östgötafögderier. Av de tre skulle en ha innehaft Bråbo fögderi 1564—67, Stegeborgs 1570—72, varit borgare i Söderköping 1587 och befunnit sig i livet ännu 1588. *Denna* sammanställning torde emellertid icke vara hållbar. Erik XIV:s fogde i Bråbo med namnet Erik Knutsson har snarare varit identisk med den man, vars *änka* Bengta för »några restantier» till sagde monark överlät ett skattehemman i Klinga, Löts socken.³⁹ Restantier av sådan storleksordning, att endast en gård kunde balansera dem, lär knappast ha kunnat uppstå annat än om ägaren burit uppbördsansvar. Den *förste* norrköpingsfogden Erik Knutsson torde således ha varit gift med Bengta och gått ur tiden senast 1568.

Det är mer än frestande att identifiera *denne* Erik Knutsson i Norrköping med en där alltifrån 1550-talet verksam handelsman, vilken i 1560-talets begynnelse ställde sig i tjänst hos Erik XIV såsom kunglig köpman och även gjorde ett kortare gästspel i denna egenskap hos hertig Magnus.⁴⁰ Under åren närmast före 1570 tillhörde denne Erik Knutsson den rätt talrika skaran av proviantborgare.⁴¹

³⁷ Proviantborgarskapet framgår av PRN 1576—90. Om skutorna se ÖH 1590: 18 (1589 29/12, 1590 6/8). Kvarnar och jordar ÖH 1592: 14. Burskap Mtl 1584. Tionde ÖH 1600: 12, 1601: 6.

³⁸ Almquist: Lokalförvaltningen, IV, s. 48.

³⁹ Almquist: Lokalförvaltningen, IV, s. 48.

⁴⁰ ÖH 1551: 13. KMt t. hertig Magnus 1561 19/3, RR.

⁴¹ PRN 1567.

Såsom kunglig köpman hade han senast 1563 ålagts att anskaffa kläde och andra förnödenheter till armén. Kriget med Danmark stod för dörren. Erik och en kollega från Älvsborg hade emellertid icke lyckats få fram varorna i tid, ej heller levererat dem till avsedda orter. Av den anledningen hade en del av krigsfolket, »som skulle brukas mot fienderna» blivit »blotta och nakna» samt lidit svårt av frost och kyla. Konungens nämnd dömde härför de bägge leverantörerna till döden (1563 10/7).⁴² I detta som i så många andra fall lindrades dock straffet. De två köpmännen fick sona sina synder med tvångsarbete först på Älvsborgs fästning, därefter vid Salberget (i silvergruvan).⁴³

Av längderna över norrköpingsbornas förmögenhet 1571 framgår, att en stadens invånare, Erik Knutsson, tillika var fogde på Stegeborg. Hans namn tillskrevs, efter det att längden färdigstälts, vilket tyder på att han varit frånvarande vid själva taxeringsförrättningen eller nyss inflyttat. Denne Erik Knutsson bodde under hela 1570- och större delen av 1580-talet i Norrköping, där han till en början ensam, från 1584 i förening med Lasse Grelsson odlade en kyrkoutjord i Åhorvan.⁴⁴ Sannolikheten talar för att *denne* Erik Knutsson också innehaft norrköpingsfogderiet omkring 1580. Kronotjänsten belönades i så fall så småningom med förläningen av ett skattehemman i Tjuvestad (Björnviken) i Kvillinge socken. Från och med 1580 9/9 befriades Erik från dess årliga ränta.⁴⁵

Även efter sin avgång deltog norrköpingsfogden Erik Knutsson i en eller annan offentlig förrättning, t. ex. 1584 vid månadsskiftet januari—februari, då alla verkstäder inom Östgöta bergslag inventerades.⁴⁶ På eftersommaren samma år råkade emellertid Erik i onåd. Nils Grelsson beordrades i skrivelse 7/8 att indraga förre fogdens ränteförläning i Tjuvestad och »vederkänna» den gård i Norrköping, Erik Knutsson med kronans timmer uppfört åt sig.⁴⁷

Om också viss tvekan alltjämt råder, huru man bör identifiera de skilda fogdarna — och häradshövdingarna⁴⁸ — Erik Knutsson i Östergötland, lär det knappast kunna betvivlas, att norrköpingsfogden 1578—81 liksom Nils Grelsson tillhörde en borgerlig miljö.

⁴² HH 13: 1, s. 100.

⁴³ Heijkenskiöld, C.: Krigsfångar som arbetare i Sala silvergruva . . . (Med hammare och fackla, VIII), s. 121.

⁴⁴ ÖH 1573: 3, 1584: 7, 1588: 17, 1589: 1.

⁴⁵ Förläning i Tjuvestad ÖH 1580: 8. (Dessutom förlänades 1580 1/6 5 p.spl/år på behaglig tid.)

⁴⁶ ÖH 1584: 8.

⁴⁷ RR.

⁴⁸ Almquist: Lagsagor och domsagor, II, s. 40.

JÖRAN SONESSON

Jöran Sonessons levnadslopp kan vi låta honom själv teckna, åtminstone i dess huvuddrag. Han hade tjänat hos Gustav Vasa såsom fogde, ibland också som »hovman» (ryttare) — »när så för nöden var». Även under konung Eriks tid hade han låtit bruka sig som ryttare och i »slaktningar» under danskfejden mist 14 hästar med rustningar och andra tillbehör. Ännu i början av 1570-talet bevakade han en under de hårda krigsåren uppkommen lönefordran på 300 m. samt fem »borgkläden». Hans hus och hem i Norrköping hade två gånger härjats av brand, andra gången säkerligen 1567 vid danskarnas besök. Nu (1573 4/2) sade han sig vara en »fattig gammal man . . . icke så rör[lig] och bruklig» som i sin ungdom.

Anledningen till att Jöran Sonesson på detta sätt öppnade sitt hjärta var, att han av brevets adressat, Johan III, önskade utverka vissa förmåner, som kunde lätta det ekonomiska betryck, i vilket han råkat. Han önskade närmast skattefrihet på de kvarnar, konungen redan tidigare »tillsagt» honom och på vilkas återuppbyggnad han nedlagt stor omkostnad. I suppliken undertecknade han sig såsom borgare i Norrköping.⁴⁹

Jörans egen meritlista bör kompletteras med de få uppgifter, samtida räkenskaper bevarat om honom. Av hans kvarnar, uppenbarligen minst två till antalet, var den ena Dagsbergakvarnen, som efter 1585 kom i Nils Grelssons händer. Från och med 1572 års fögderiräkenskap knyts Jöran Sonessons namn till denna anläggning.⁵⁰ En marginalanteckning ger besked om att han även åtnjutit kunglig befrielse från viss del av kvarnens utgående årliga ränta, fyra p. rågmjöl av nio. Kvarnen var arv och egen men byggd vid kronans kvarnström.⁵¹

Långt före 1570-talet (1551) hade Jöran drivit en kronokvarn, Kungskvarnen.⁵² Den tidpunkten ligger före hans första förordnande såsom fogde (1557—62 i Brånäs län)⁵³ och häradshövding (1559 i Östkind, 1568 i Memming).⁵⁴ I samband med upproret mot konung Erik försträckte han 1568 hertig Karls i Norrköping inkvarterade krigsfolk med malt.⁵⁵

Vid tidpunkten för taxeringen till Älvsborgs lösen tillhörde Jöran

⁴⁹ Jöran Sonesson t. KMt 1573 4/2, Skrivelser till Konungen, Johan III:s tid, RA.

⁵⁰ ÖH 1572: 15.

⁵¹ ÖH 1577: 5, 1580: 8.

⁵² ÖH 1551: 13. Räkenskaper saknas 1548—50.

⁵³ Almquist: Lokalförvaltningen, IV, s. 123.

⁵⁴ Almquist: Lagsagor och domsagor, II, s. 69.

⁵⁵ PRN 1568, kvittens av JS 18/8.

Sonesson, angiven såsom fogde, ett något högre förmögenhetsskikt än Nils Grelsson, vilket förefaller rimma ganska illa med den dystra bild, Jöran målade upp av sin belägenhet på nyåret 1573. Klagovisorna betydde väl blott, att han velat framhålla, att han genom olyckorna fått det sämre ställt än tidigare.

Senast på 1560-talet brukade han jord i staden och låg omkring 1580 långt över genomsnittet bland stadens tiondegivare.⁵⁶ Sista gången, han presterade tionde, var 1582. Då han följande år saknades i tiondelängden, som upprättades på senhösten, måste detta ha inneburit, att han icke längre var i livet. Slutsatsen bestyrks av Kammarrens register över 1583 års förläningar, vari Jöran Sonesson, boende i Norrköping och uppförd för fyra p. underhållsspannmål från Vikbolandet, noterades vara död.⁵⁷

Jöran Sonessons fasta förankring i Norrköping ger vid handen, att också han utgått ur ett borgerligt skikt. Genom sin dotter Ingrid, gift med stadsskrivaren Botvid Hansson, var han befryndad med åtminstone en av Norrköpings mest ansedda släkter. Botvids far och farfar hade beklätt borgmästareämbetet.⁵⁸

JOHAN BJÖRNSSON

Med Johan Björnsson, fogde i Norrköping under senare delen av hertig Johans »regeringstid», möter vi en befattningshavare, som uppenbarligen icke kan inrangeras i en borgerlig miljö. Alltifrån 1600 hade han varit knuten till Stegeborg, först dess skeppsgård, därpå dess fögderi. Innan han kom till Norrköping, bar han under något år ansvaret för Bråborgs fögderi och förflyttades 1618 till Stegeborg för att från 1620 och till sin död 1624 utöva fogdeämbetet på Stockholms slott.⁵⁹

JAKOB TOMASSON

Av återstående fogdar med mer än tillfällig tjänst i Norrköping är det möjligt att fast knyta ännu en till staden, nämligen Jakob Tomasson. En borgare med samma namn upptogs i mantalsförteckningen 1584 och hade fiske till sin huvudsakliga födkrok.⁶⁰ Redan året dessförrinnan spårar vi honom såsom innehavare av en kyrkotomt.⁶¹

⁵⁶ ÖH.

⁵⁷ Förläningsregister vol. 14, KA. ÖH 1566: 21 B samt 1580-talet.

⁵⁸ PHT 1906, s. 63 f. (Svenska släkter saml. av K. K:son Leijonhuvad).

⁵⁹ Almquist: Lokalförvaltningen, IV, s. 105.

⁶⁰ Ringborg: Till Norrköpingskrönikan, II, s. 46. Längd över tomter, till vilka börsrätten inlösts, SA vol. 48.

⁶¹ ÖH 1583: 12.

Från och med 1580-talets slut brukade han också litet åkerjord.⁶²

Inom den lilla gruppen »fogdekarlar», d. v. s. medhjälpare till fogden, vid Norrköpings gård hette en 1590, då de mera händelsevis namngavs, Jakob Tomasson.⁶³ Sannolikheten talar för att denne varit identisk med borgaren-fiskaren. Om icke förr, borde man nämligen då ha funnit anledning särskilja fogden och borgaren — om de verkligen varit två personer — genom lämplig notering i kronoräkenskapperna från och med den tid under vilken Jakob Tomasson svarade för Norrköpings fögderi. Så har emellertid icke skett.⁶⁴

Även sedan Jakob överlämnat fögderiet i andra händer, kvarbodde han i Norra kvarteret i Norrköping. Något överflöd av denna världens goda lyckades han aldrig samla. Vid förmögenhetsbeskattningen 1601 taxerades 40 av 136 i staden till lägre belopp än Jakob Tomasson. Såväl 1614 som 1619 tillhörde han den obesuttna delen av borgerskapet.⁶⁵ Av en notis i stadens tänkebok 1618 21/1 att döma — han hade bestulits på några skötar — drev han alltjämt fiskē.⁶⁶

SVEN ANDERSSON och BENGT JÖRANSSON

De bägge återstående fogdarna med minst treårig tjänst i Norrköpings fögderi, Sven Andersson och Bengt Jöransson, kan icke påvisas ha varit norrköpingsbor. Bägge ägde gårdar ett par mil från staden, den förre i Forsby, Kimstads socken, den senare i Viggeby strax öster om Söderköping. Bägge började sin statliga tjänst i härads-hövdingebefattningar (i Björkekind, respektive Skärkind). Bengt Jöransson kombinerade från 1588 sin domaretjänst med fogdesysslan. Han kom att tjänstgöra i Norrköping under ett skede av ganska intensiv offentlig byggnadsverksamhet. Slutarbetena på slottet Norrköpingshus och uppförandet av ett nytt hospital leddes av honom. Han avled 1599. Hans äldre kollega, Sven Andersson, levde ännu på våren 1585, då han bevistade ett ting i Vånga.⁶⁷

Fogdar med tillfällig tjänstgöring i Norrköping

Av de åtta så att säga tillfällighetsfogdarna hade två tjänat sig upp vid Norrköpings gård, *Hans Clemetsson* och *Lasse Simonsson*.

⁶² ÖH 1589: 1, 1590: 15.

⁶³ ÖH 1590: 15.

⁶⁴ ÖH 1599: 2, 1600: 12, 1601: 10, 1603: 3.

⁶⁵ ÖH 1601: 10. ÄL 1613 vol. 72—75 (Norrköping).

⁶⁶ Rrp 1617—35.

⁶⁷ Almquist: Lokalförvaltningen, IV, s. 24, 223. Almquist, J. E.: Lagsagor och domsagor, II, s. 22, 130. Almquist, J. A.: Frälsegodsen i Sverige under stormaktstiden, cit. Frälsegodsen, III, s. 1094 f. Gemensamma domböcker, Östergötland vol. 1, f. 13, VLA.

Hans träffar vi först såsom skeppare på kungsgårdens farkost, då denna om våren 1583 avseglade till Norrbotten.⁶⁸ Från 1580-talets slut tillhörde han gårdspersonalen — med vad slags arbetsuppgifter framgår ej. Dock må nämnas, att han såväl 1589 som 1590 i olika omgångar vistades 20 veckor på annan ort, troligen under tjänsteutövning.⁶⁹ Liksom Nils Grelsson avvek Hans tillsammans med konung Sigismund ur riket.⁷⁰

Lasse Simonsson hade på hösten 1586, då han först dyker upp i källmaterialet, avancerat till skrivaretjänsten närmast under fogden i Norrköpings län. Vid sidan om häradsskrivaresysslan skötte han också tullnärssysslan i staden. En sådan kombination var under 1500-talets senare del ingalunda ovanlig.⁷¹

Några ord bör kanske till sist ägnas åt den jämte Nils Grelsson måhända intressantaste personligheten i det norrcopensiska fogdegalleriet, *Henrik Nilsson*. Under längre tid än någon av kollegerna i Norrköping uppehöll han lagläsare- och fogdebeställningar i Östergötland, företrädesvis inom dess östra och norra delar. En fast punkt i hans tillvaro var byn Stjåla i sydkanten av Skönberga socken. Kring sekelskiftet, sedan han ingått äktenskap med en adelsdam, Ingeborg Bage, började han bygga en sätesgård. Formellt blev den icke godtagen såsom säteri, förrän sonen Lydert Henriksson 1632 adlats under namnet Reuter. Gården benämndes då Skälboö, ibland Ö. Lyderts dotter Anna, gift med en frände, översten Carl Henriksson Reuter, övertog en tid Skälboö. Paret kom att under 1660-talet spela en ganska uppmärksam roll i Norrköping.⁷²

Fogdarnas rekrytering

Vår undersökning av fogderekryteringen har givit vid handen, att minst fyra av de under en längre följd av år tjänstgörande befallningsmännen — tillsammans representerande 25 av 51 ämbetsår — utgått ur borgerliga kretsar och med starka band knutits till Norrköping. Några av dem rent av kombinerade burskap med statlig anställning — åtminstone till någon tid. Naturligtvis var Norrköping ingalunda

⁶⁸ ToA vol. 459.

⁶⁹ ÖH 1589: 1, 1590: 15.

⁷⁰ Almquist: Lokalförvaltningen, IV, s. 67.

⁷¹ ÖH 1587: 9, 1588: 17, 1589: 1. ToA vol. 460. År 1587 17/8 var en Lasse Simonsson »skrivare på Vånga». Det är osäkert, om denne var identisk med LS i Norrköping. Vånga tillhörde detta år icke Norrköpings fogderi, Gemensamma domböcker, Östergötland vol. 1, f. 53 v., VLA.

⁷² Almquist: Lokalförvaltningen, IV, s. 86, Frälsegodsens, III, s. 1021 f. Almquist, J. E.: Lagsagor och domsagor, II, s. 57.

ensamt om att se personer ur det egna borgerskapet stiga upp i fogdebeställningar. Tendensen från Kungl. Maj:ts sida att utvälja med ortens förhållanden väl förtrogna personer till befallningsmannasysslorna har gjort sig gällande också på andra håll, t. ex. i Linköping.⁷³ Praktiska skäl torde i de flesta fall ha förestavat utnämningarna. I en sjöstad som Norrköping med snabbt ökande betydelse — icke minst för kronans varuhandel och otaliga skeppningar — måste det för myndigheterna ha medfört påtagliga fördelar, att fogde och borgerskap hade goda relationer till varandra, och att fogdarna ägde kommersiell erfarenhet.

Stadsstyrelsen

Förteckning över rådsmedlemmar i Norrköping 1567—1618

Rådsmedlemmarna förtecknas i den ordning, de första gången omnämnts i sin egenskap av borgmästare eller rådmän. Årtalen anger första och sista året, då de med visshet kan hänföras till rådskretsen. En rad personer, vilka med hänsyn till sina funktioner kan bedömas ha varit borgmästare, ehuru själva titeln icke kunnat beläggas för deras vidkommande, har markerats med ett ? i högra kolumnen. Namn, vilkas bärare icke med full säkerhet varit möjliga att knyta till rådet, har satts inom ( ).⁷⁴

⁷³ Lindberg: Linköpings historia, II, s. 142—45.

⁷⁴ Källor till tabellens uppgifter: SRA I: I, s. 308, 422, I: 1: 3, s. 137, 357, I: 1: 4, s. 683, 691, 700, I: 2: 1, s. 474 f., I: II, s. 919, 935, I: III, s. 604 ff. RR 1570 20/11, 1587 12/7. HKR 1571 12/4. Köpebrev 1586 18/7, SA vol. 48. Dombrev 1580 12/4, 3/12, Dombrev och tingsbevis II, Södermanlands och Östergötlands län, RA. Böneskrift fr. borgerskapet i några svenska städer 1599, Riksdagsacta, RA. Städernas svar på hertig Karls punkter 1599 14/7, Riksdagsacta, RA. Hertig Johans hovproviant, Germund Gunnarssons räkenskap, RA. Kammarens utgående diariér 1588 23/7, KA. ÄL 1571. ÄL 1613 Sandbergska saml. YY f. 8734 (kvarnsyn 1587 19/5), YY f. 8611 (borgmästares och råds öppna brev 1598 [29/6]), KA. Intyg 1571 27/3, Städernas acta, Odaterat och 1620—51, KA. ToA vol. 460 (1588 17/6). ÖH 1582: 8 B, 1583: 12, 1584: 7, 1586: 9, 1587: 9, 1588: 17, 1589: 1, 1590: 15, 18, 1591: 8 B, 1592: 14, 1593: 3, 1594: 1, 17, 1595: 4, 13, 1598: 1, 1599: 2, 1600: 12, 1601: 10, 1602: 3, 1603: 1, 1604: 18, 1605: 5, 1614: 3, A, B, 1615: 1 (regelmässigt ger årsinventeringarna vid Norrköpingshus och -gård namn på flera rådsledamöter). PRN 1568—1606. Johan Uthoffs saml. (Johan Björnssons brev t. JU) vol. 6, KA. Stockholms Rrp, SSA. (Norrköpings) Rrp 1608—10, 1617—18, GHA, Gemensamma domböcker, Östergötlands län vol. 2 (ting i Ö. Eneby 1600 21/5), VLA. Palmskiöldska saml. vol. 293, s. 345, UUB. C. H. Braads anteckningar, W 1028, 1030, UUB. Sundelius: Norrköpings minne, s. 460—72, återgår i alla väsentligheter på Braads W 1028. Viktigaste skillnaden dem emellan är, att Sundelius utelämnat förlagans källhänvisningar samt att S. i flera fall uteslutit B:s uppgifter, att vederbörande varit befallningsman, ej borgmästare. VST.

Namn	I rådet ⁷⁵	Tidigast nämnd såsom borgmästare
Lasse Håkansson	1568—71	1568
Hemming Jonsson skrivare	1569—87	1569
Ingeval Månsson	1570—77	1570
Nils Grelsson	1571	?
Olof Jonsson	1573	?
Anund Tordsson	1577(?)—95	1577(?)
Jöns Mickelsson	1580—82	
Jon Mauritzson	1580—1600	1582
Olof Henriksson	1580	
Jon Svensson	1580—86	
Olof Knutsson	1580	
Hans Köken	1580	
Hans Hansson	1580—1602	1596
Påvel Low	1580—1616	1596
Erik Persson I	1580	
Erik Persson II	1580	
Bertil Wastesson	1580	
Olof Nilsson	1580—1609	
Mickel Månsson	1587	
(Hans Mårtensson)	1586(?)	
Per Claussion	1586—1611	1596
Henrik Larsson	1587—1620	1587
Anders Mauritzson	1587—1602	?
(Dan Jönsson)	1587(?)	F. d. borgm.
(Måns Tordsson)	1589(?)	
Olof Helsing	1589—1609	?
(Lasse Grelsson)	1589(?)	
Erik Hansson	1589—90	
Jöran Larsson	1590—1603(?)	
Melker Gutzloff	1590	
Nils Mauritzson	1590—1606	?
(Måns bältare)	1592—94(?)	
(Jon skomakare i Dalen)	1592(?)	
Staffan Jonsson	1593	1593
Per Månsson	1593—1622	
Hans Eriksson	1594	
(Hans Olsson)	1595(?)	
Inge Ingevaldsson	1595(?)—1602	
Töres Månsson	1598—1610	
Nils Jöransson	1598	
(Jon Håkansson)	1599(?)	
Jöran Anundsson (Ånesson)	1600—24	1608
Anders Hansson i Melby	1600—02	
Jöns Hansson	1601—05	

⁷⁵ Det kommunala förvaltningsåret började 1/5.

Namn	I rådet	Tidigast nämnd såsom borgmästare
Hans Markusson	1602—05	?
Måns Svensson	1608—34	1624
Jöns Svensson målare	1608—23	1619
Hans von Brunnsvik	1608—20	1617
Jakob Bengtsson (Finne?)	1608—10	
Olof Jonsson (snickare?)	1608—27	1624
Henrik Olsson	1608—10	
Gunmund Andersson	1608—20	1613
Olof Larsson (snickare?)	1617—34	1627
Clas Jakobsson	1617—19	
Jon Aronsson (Arentsson)	1617—53	1621
Nils Påvelsson (Low)	1618—24	
Per Wastesson	1617—27	

Förutom de ovan nämnda har en rad personer tillfälligt fungerat i rådet. Av dessa »suppleanter» blev några stycken senare upptagna i rådet, t. ex. Petter Carstens, som vid något tillfälle 1617 satt i »nämnden».

Borgmästare och råd

De dagliga omsorgerna om rättskipning och förvaltning i vasatidens städer åvilade borgmästare och råd.

Om rekryteringsprinciper och former vid komplettering av råds-kretsen säger Norrköpings bevarade tänkeböcker (1608—10, 1617—18) knappt något. Intet enda funktionärsval har belysts. Vederbörande stadsskrivare har nöjt sig med att i begynnelsen av varje tänkeboksvolym notera årets kommunala funktionärer i rangordning. Att dessa utsetts vid en allmän rådsstuga omkring 1/5 — enligt gammal sedvänja — förefaller uppenbart. Protokollen löper från maj ena året till april andra året. De ger oss dock endast namnen på ett mycket begränsat antal senatorer från periodens sista del. Ovan har därför gjorts en sammanställning av rådsledamöter, kompletterad genom en rad andra handlingar. En närmare analys av den sålunda rekonstruerade rådslängden torde möjliggöra vissa slutsatser rörande förhållanden, som icke direkt framgår av annat källmaterial.

Totala antalet samtidigt fungerande rådsmedlemmar synes ha uppgått till 12. Så många uppräknas i ett dombrev rörande en dråpsak i Vrinnevi, daterat 1580 3/12.⁷⁶ Siffran överensstämmer väl med upp-

⁷⁶ Dombrev och tingsbevis II, Södermanlands och Östergötlands län, RA.

gifterna i stadens äldsta bevarade tänkeböcker. Visserligen kan en eller annan gång två borgmästare och 11 rådmän förtecknas i ämbetslistan men i sådana fall torde stadsskrivaren ha medräknats i rådsretsen.

Under medeltiden tycks i Norrköping fyra personer ur rådet ha samtidigt fungerat såsom borgmästare. Två av dem satt årligen »för rätta».⁷⁷ Detsamma tycks ha varit normen under senare delen av 1500-talet. Vid ämbetsförrättningar, t. ex. de årliga inventeringarna på Norrköpings gård, agerade regelbundet två borgmästare. Endast någon enstaka gång, t. ex. 1584 4/10,⁷⁸ uppträdde tre samtidigt. Låter vi de strödda borgmästarenotiserna grupperas exempelvis i treårsperioder, finner vi lätt, att fyra borgmästarenamn är det mesta, som står att uppbringa (1586—88, 1591—93, 1598—1600). Norrköping fogar sålunda väl in sig i normalschemat fyra borgmästare, parvis tjänstgörande.

Från hela tidsskedet känner vi till omkring 24 borgmästare, av vilka halva antalet också belagts med sin titel. Disponibla levnadsdata kan måhända placera dem i rätt miljö och ge en fingervisning om tillämpade rekryteringsprinciper.

Borgmästarna

LASSE HÅKANSSON och INGEVAL MÅNSSON

Lasse Håkansson var jämte Ingeval Månsson 1571 stadens i särklass förmögnaaste person.⁷⁹ Huvuddelen av sitt livsverk hade Lasse redan fullbordat, då han såsom Norrköpings stads främste beseglade taxeringslängderna till Älvsborgs lösen. Att handel varit hans huvudsysselsättning, kan icke betvivlas. Tullräkenskaperna visar honom i aktion som köpman ända till hösten 1576. Hans sista utrikeslast fördes till Danzig 25/9. Då seglationen påföljande år återupptogs, svarade hans hustru Ingrid (från 28/4) för rörelsen och skötte den i många år som änka.⁸⁰ Vi återfinner Lasse bland proviantborgarna under de sista krigsåren mot Danmark.⁸¹ Såsom jordbrukare tillhörde han de mindre.⁸²

Även Ingeval Månsson hade 1571 lagt större delen av sin livsgärning bakom sig. I hans levnadsbana hade tullskrivarejänsten i Norr-

⁷⁷ Ljung, S.: Norrköpings historia, I (manus), s. 15.

⁷⁸ ÖH 1584: 7.

⁷⁹ Forssell, H.: Sveriges inre historia från Gustaf den förste . . ., cit. Sveriges inre historia, II, s. 107.

⁸⁰ ToA vol. 458—59.

⁸¹ PRN.

⁸² ÖH 1570: 7, 1571: 11.

köping markerat en första brytpunkt. Såsom tullnär hade han 1556 efterträtt en annan senare ryktbar norrköpingsbo, Håkan Persson. Sakerligen hade Ingeval likaväl som Lasse handeln att tacka för sina materiella framgångar. Då vi genom tullräkenskaperna från och med 1575 blir i stånd att följa hans utlandskontakter, lägger vi märke till att ingen av de stora östersjöhamnarna av honom försumrades. Med tilltagande ålder inskränkte han emellertid sin affärsverksamhet. Vid mantalsskrivningen 1584 förtecknade man honom sist bland handelsmännen och anmärkte, att han numera övergivit sitt gamla näringsfång för att föda sig enbart på jordbruk och den kvarn, han drev. Tullräkenskaperna verifierar någorlunda väl mantalslängdens vittnesbörd. Endast sporadiskt gick numera laster utrikes under hans namn.

Låter vi tionderäkenskaperna komma till tals, visar det sig, att de knappast harmonierar med 1584 års mantalslängd. Sedan Ingeval under 1570-talet varit stadens utan konkurrens största spannmålsodlare, hade han under följande decennium sjunkit ned långt under genomsnittet. Även detta måste tagas som ett tecken på resignation — sakerligen av åldersskäl.

Kvarndrift hade ganska sent kommit att intressera Ingeval Månsson. Alldeles invid hans egen tomt norr om »bron» (d. v. s. Gamlabro) fanns ett kvarnläge, tidigare nyttjat av en Jöns Siffridsson, vars änka omtalades i Älvsborgs lösen-längderna. Hans kvarn noterades bränd av våld. ⁸³ Fögderiräkenskaperna 1575 gav besked om att den stått öde alltsedan 1571. ⁸⁴ Kronan gick därigenom miste om dess årliga ränta, 6 t:r rågmjöl. När Östergötlands ståthållare, Johan Axelson Bielke, å Kungl. Maj:ts vägnar 1572 8/2 medgav Ingeval Månsson att bebygga samma kvarnställe, skedde det alltså i kronans eget intresse. ⁸⁵ Ett år senare beordrade konungen (1573 16/3) vederbörande förvaltningsorgan att på lämpligt sätt ersätta Ingeval för den förlust, han lidit, då ett av hans skepp förläste under en trupptransport till Åbo. Endast tackel, tåg och ankare hade bärgats — och beslagtågits för örlogsflottans behov. ⁸⁶ Kompensation kom, åtminstone till en del, i form av avkortning i utgående kvarnränta. De sex tun-

⁸³ ÖH 1572: 15. Här står dock alljämt den föregående kvarnarrendatorn Måns Andersson redovisad. Jöns Siffridsson kommer in i årl. räntan först 1573 (ÖH 1573: 8) och stannar t. o. m. 1574 (ÖH 1574: 10), trots att han varit död i flera år.

⁸⁴ ÖH 1575: 3.

⁸⁵ Kopia av upplåtelsebrevet i Sandbergsska saml. YY f. 8719, KA. Om kvarnläge och tomt råkade IM i tvist med arvingarna till en föregående innehavare, se Sandbergsska saml. YY f. 8719 f. (handlingar fr. 1572 och 1575).

⁸⁶ Kbr 1573 16/3, borgmästares och råds samt fogdens intyg 1581 (!) 30/8 (om trupptransport), bägge i Sandbergsska saml. YY f. 8722 resp. 8721, KA.

norna rågmjöl nedsattes under några år till halva kvantiteten.⁸⁷ Senast 1581 hade Ingeval bytt ut sin första kvarn, en f. d. prebendekvarn, mot en lika räntande f. d. Vadstena klosters kvarn, belägen högst uppe i staden på strömmens norra sida.⁸⁸

Under huvuddelen av 1570- och de första åren av 1580-talen utkämpade Sverige en seg kamp med Ryssland om herraväldet i Estland. En nyckelroll i de svenska militära dispositionerna spelade det starkt befästa Reval, vars underhåll med trupp och förnödenheter krävde omfattande transportprestationer av sjöstädernas skeppsägande borgare. Till dem räknades också Ingeval Månsson. Ensam eller i kompanjonskap med andra ägde han åtminstone två farkoster. Dessa hade utstått åtskilliga vidrigheter förutom det ovan relaterade skeppsbrottet i Åbo skärgård. År 1571 t. ex. hade ett skepp beslagtogs i västerviksskären på väg till Tyskland med köpmansgods. Varorna »kastades» i land och gick förlorade för ägarna. I stället förde kronans funktionärer ombord en fänika knektar, destinerad till Åbo. Samma år lät Gustav Olsson Stenbock taga hand om ett tyskt, av Ingeval och andra handelsmän befraktat fartyg, utrymde det och inlastade fetalie för Kungl. Maj:ts skeppsflotta.⁸⁹

Det blev blott en ringa ersättning för Ingeval, då han 1581 10/7 av Kungl. Maj:t befriades från hela årliga räntan (sex t:r mjöl) av sin nya kvarn.⁹⁰ Avkortningen gjordes inom kort dubbelt så värdefull, sedan årliga räntan höjts till först 12 t:r, senare 20 t:r.⁹¹ Huruvida dessa transaktioner förestavats av utbyggnader på kvarnen eller av kronans intresse att snabbt bringa sin skuld ur världen, kan icke avgöras. Då nytt frihetsbrev 1584 10/7 utställdes, motiverades detta med oguldna frakter samt skador åsamkade Ingevals fartyg under krontransporter.⁹²

Sannolikt bör vi till tiden omkring 1581 förlägga den förtalskampanj mot Ingeval Månsson, som några Kungl. Maj:ts »betjante» igångsatte. Borgmästaren beskylldes bl. a. för att under den långa ryska fejdetiden mer än andra ha hållit sig undan prestationer till det

⁸⁷ ÖH 1575: 3. Redan i ÖH 1574 har för IM:s kvarn notis gjorts i marginalen troligen rörande en avkortning. Till följd av brandskada är dock texten praktiskt taget helt förlorad.

⁸⁸ ÖH 1579: 7. Öppet brev för Ingeval Månsson 1587 21/4, RR suppl.

⁸⁹ Intyg från fogden Erik Knutsson samt borgmästare och råd trol. 1581 30/8, Sandbergsska saml. YY f. 8721, KA. EK var fogde till 1581. Handlingen har säkert samband med den nedan omtalade avkortningen i kvarntullen.

⁹⁰ RR. Kopia av brevet i ÖH 1581: 13, 1582: 8 A.

⁹¹ ÖH 1580: 8, 1581: 13, 1582: 8 A, 1583: 12, 1584: 7.

⁹² ÖH 1584: 7. Kbr för Ingeval Månsson 1587 21/4, RR suppl. Finns även i Sandbergsska saml. YY. f. 8728, KA.

allmänna. För att freda sig lät Ingeval fogden Erik Knutsson samt borgmästare och råd bestyrka vad som snarast var raka motsatsen till innebörden i skvallret. I åtta specificerade fall, av vilka ett par ovan andragits, uppdagades, att Ingeval Månsson ej blott varit en lojal medborgare utan även lidit större förluster än de flesta andra, fått fartygslaster kapade av danskar, mist fullt rustade karlar och stridshästar i Livland, bisträckt kronans personal på Vadstena slott med salt mitt under den allra värsta dyrtiden, då den viktiga varan stått i hela 200 m. per t:a. Aldrig hade Ingeval undandragit sig skatter och pålagor — tvärtom alltid ställt sig välvillig.⁹³

Detta vitsord, avgivet av yngre kolleger till honom, må stå såsom slutvignett till ett märkligt borgmästareöde. Då Kungl. Maj:t på Inge Ingevalsson — otvivelaktigt en av förre borgmästarens söner — 1587 21/4 transporterade faderns friheter, omtalades denne som avliden. Inge hade också lyckats övertyga konungen om att höjningarna av kvarnräntan i det väsentliga varit obefogade, helst emedan kvarnen låg obekvämt till, högst uppe i staden, dit bönderna med sin spannmål mindre gärna sökte sig. Intill dess kronan tillfullo likviderat sin skuld till sterbhuset, skulle räntan räknas till 8 t:r.

Av Ingevals söner nådde Inge en plats i stadens råd. Drabanten Per Ingevalsson, även han troligen en av forne borgmästarens söner kom ävenledes att spela en viss roll i Norrköpings historia — såsom laxfogde.⁹⁵ En tredje son, Claus, kan möjligen ha varit far till borgmästaren Per Clausson.

HEMMING JONSSON

Tredje borgmästaren, vi känner från det aktuella tidsskedet, Hemming Jonsson (andra skrivningar Henning, Henrik, Jönsson), titulerades ofta »skrivare». På vilket sätt han gjort sig förtjänt av ifrågasvarande benämning är obekant. I alla händelser torde den utvisa, att Hemming ägt boklig, sannolikt kameralt inriktad utbildning. Under åren 1565—67, då proviantborgaresysslan ännu uppdelades på ett flertal personer, var Hemming en av dessa. Samtidigt kallades han uttryckligen borgare.⁹⁶ När Kungl. Maj:ts »tog riket in», d. v. s.

⁹³ Sandbergska saml. YY f. 8221, KA.

⁹⁴ Kbr för Inge Ingevalsson 1587 21/4, RR suppl. Sandbergska saml. YY f. 8728, KA. IM saknas i tiondelängderna fr. o. m. 1586 (på hösten), ÖH 1586: 9.

⁹⁵ PI:s berättelse 1578 om Norrköpings fiske i Fiske och vattenrätt vol. 1, KA. PI:s fullmakt 1578 11/3 i ÖH 1594: 17. Dess återkallande: Johan III:s diarier 1578, 5/12, RA.

⁹⁶ PRN.

år 1568, mottog borgmästaren stor gästning i sitt hus.⁹⁷ Av denna uppgift vågar vi draga slutsatsen, att han bott norr om strömmen, d. v. s. i den vid 1567 års brand skonade delen av staden. Hemming förde ensam, rimligtvis såsom borgmästare, Norrköpings talan, då staden i slutet av januari 1569 avgav sin försäkran till landets nye konung.⁹⁸

I motsats till sina äldre rådskolleger drev Hemming endast sporadiskt utrikeshandel. Däremot odlade han jord i större utsträckning än flertalet stadsbor.⁹⁹ Vid förmögenhetstaxeringen 1571 befanns endast ett litet fåtal bättre situerade än Hemming. Under några upp-rustningens år för norrköpingshospitalet (1576—78) beklädde han den ena av dess bägge föreståndarebefattningar.¹ Han avled sannolikt 1598. Hans änka Margareta inträdde nämligen på senhösten detta år som tiondegivare i hans ställe.² Vid den tidpunkten hade Hemming skrivare redan i ett decennium varit fri från kommunala för- troendeuppdrag. Ingen annan borgare eller någorlunda framträdande stadsbo mer än Hemming skrivare bar under 1500-talets senare hälft detta namn.

Före och omkring sekelskiftet 1600 verkade i Norrköping åtminstone ett par hemmingssöner, Per och Nils³, samt en hemmingsdotter — alla antagligen barn till borgmästaren. Flickan gifte sig först med rådmannen Inge Ingevalsson, varigenom tydligen två av stadens inflytelserikaste familjer knöts till varandra med släktskapsband. Sedermera, efter Inges död, gifte hon om sig med borgmästare Henrik Larson i dennes andra äktenskap.⁴ Sannolikt lät Hemming åtminstone en av sönerna, sedermera stadsskrivaren Anders, gå den lärda banan.⁵

MAURITZSÖNERNA

Till inflytelserika köpmannakretsar återförs vi med nästa borgmästare, *Jon Mauritzson* (ibland skrivet Magersson, Magrisson m. fl.). Liksom så många av sina kolleger inom området hade han under kri-

⁹⁷ Härför betalades ersättning 1572 27/12, PRN.

⁹⁸ SRA I: I, s. 308 (namnet där uttytt Henrik!).

⁹⁹ ToA och ÖH.

¹ ÖH 1577: 15.

² ÖH 1597: 8, 1598: 1.

³ ÖH 1583—86. PRN 1583.

⁴ Ting i Eneby 1605 7/5, Bråbo A I nr 1, s. 24, VLA. D:o 1606 14/5, Renoverade domböcker, Östergötland och Västergötland, RA. Helmfrid: Slakten von Stockenströms härkomst (i NT 1957 16/9).

⁵ Ämbetslistorna i Rrp 1617—18, GHA, jämförda med aktstycke från 1618 13/3 i borgmästares och råds akt i tvisten Måns Svensson, Uthoff, thor Helle 1620 19/2, SA vol. 48.

get med Danmark prövat proviantborgarens plikter och som handelsman med utrikesaffärer tagits i anspråk för leveranser till kronans slott, proviant- och varuhus.⁶ Hans handelsförbindelser utsträcktes över hela östersjöområdet. Redan 1571 tillhörde han i förmögenhets-hänseende borgerskapets övre tredjedel. Under ytterligare 25 år låg han i toppen ifråga om den borgerliga utförseln av t. ex. hudar och järn. Självfallet var han därjämte delägare i fartyg, under 1590-talet tillsammans med Jöran Larsson.⁷ Vid förmögenhetsbeskattningen 1601 ansågs 14 av 136 ha det bättre ställt än han.⁸

Rörande den inrikeshandel, åt vilken Jon givetvis också ägnat sig, känner vi till en belysande episod. På sommaren 1592 hade borgmästaren sänt iväg en dräng till Kolmårdens utkanter i Sörmland. Vilket uppdrag husbonden givit honom, är obekant. Däremot vet vi, att karlen förskottsbetalade en torpare i Stora Malms socken för sex bockskinn. Avsikten därmed var givetvis, att skinnen, då de fördes till marknadsorten, antagligen Norrköping, skulle levereras till Jon Mauritzson och ett skenbart lagligt köp avslutas. År 1593 24/2, dagen före pålsmässomarknadens öppnande i Norrköping, råkade emellertid torparen ut för en visitation. Han kunde icke nöjaktigt redogöra för sitt jämförelsevis stora penninginnehav. Därigenom uppdagades det olaga förköpet. Affären kolliderade också i ett annat hänseende med gällande föreskrifter. Hertig Karl hade i sitt furstendöme utfärdat förbud mot försäljning av bockskinn till andra än hans egna uppköpare. Konsekvensen blev, att Jon Mauritzsons tilltänkta skinnaffär inhiberades, varan konfiskerades, förskottslikviden likaså. Därjämte ådömdes borgmästaren standardböterna i förköpsmål, 3 m.⁹ Straffet hindrade icke Jon Mauritzson att behålla sin rådsplats i Norrköping. Då oförsynta människor påminde honom om denna något pinsamma affär, hade han naturligtvis alltid möjligheter att pålägga sin dräng ett större ansvar än denne egentligen förskyllt. Dessutom hörde knappast förordningarna mot landsköp till de lagar, som helhjärtat omfattades av det allmänna rättsmedvetandet.

Som spannmålsodlare var Jon Mauritzson en av stadens större. Dessutom ägde han till 1597 hälften i en sågkvarn vid Kolstad i Risinge socken. Sagda år överlät han åt Töres Månsson, en yngre kollega inom norrköpingsrådet, sin andel för 20 d.¹⁰ Sågens kapacitet

⁶ PRN, Provianträkenskaper, Söderköping, ÖH, m. fl.

⁷ ToA.

⁸ ÖH 1601: 10.

⁹ Collmar: Sörmländska domböcker från 1500-talet, s. 32, 70. Sörmlands handlingar 1593: 5 (Oppunda h:ds saköreslängd), KA. Stadslagens Köpmålabalk kap. 14.

¹⁰ Risinge dombok A I a nr 1, f. 8 ff. (ting 1604 23/8), VLA.

torde väl icke ha varit större än att den täckt borgmästarens husbehov och givit litet överskott för den lokala marknaden. I Jon Mauritzsons utrikeshandel spelade nämligen trävaror knappast någon roll. Rent undantagsvis skeppade han 1597 till Stralsund ett parti bräder om 22 tf.¹¹ Genom sin hustru, Sigrid Tordsdotter (Segerie Torsdotter), torde han ha varit besvägrad med en av borgmästarekollegerna i staden, Anund Tordsson. Mansnamnet Tord bars veterligen icke i någon annan släktkrets än Anunds. Både Jon och Anund företrädde två mäktiga familjegrupper. Författarens fynd av den förres gravsten på senhösten 1956 har möjliggjort konstaterandet, att de varit ingifta i varandra.¹²

Jon Mauritzsons bröder är lätta att identifiera. Farsnamnet var ytterligt ovanligt. Åtminstone fem mauritzsöner spåras i samtida räkenskapsmaterial från Norrköping. En bror till Jon, *Nils Mauritzson*, känner vi som proviantborgare under den tid, då sysslan hade en mer permanent karaktär.¹³ Alltifrån 1590 förekommer hans namn också i rådmanslängden och sannolikheten talar för att han 1604 valts till borgmästare. Från den tiden och några år framåt företrädde han nämligen — i sällskap med Olof Helsing — borgmästare och råd vid årsinventeringarna på Norrköpings gård.

Vid 1570-talets början hade Nils tjänat som båtsman, i krigstider säkerligen också ombord på örlogsflottan. Han var nämligen fri från borgerlig tunga, då taxeringen för Älvsborgs lösen företogs. Hans materiella resurser var vid den tidpunkten obetydliga. De näringsfång, som jämnt tre decennier senare fört honom upp i stadens ekonomiska toppskikt — 1601 låg han i förmögenhetshänseende på nionde plats, flera steg över sin troligen något år äldre bror Jon¹⁴ —, tycks förutom proviantborgarskapet ha varit jordbruk, inrikeshandel och sågverksdrift.

Som jordbrukare hade han under 1570-talet haft en blygsam ställning. Vid sekelskiftet däremot tillhörde han genom sina skördar enbart på stadsjordarna de ledande och kunde fullt ut mäta sig med de bättre situerade bönderna på Kvillingeslätten.¹⁵ Därjämte ägde han jord i Kvillinge socken samt odlade bin.¹⁶

¹¹ ToA vol. 461.

¹² Helmfrid: Jon Mauritzson och trädfällningen (i NT 1956 24/12). ÖH 1582: 8 B (Sigrid nämns såsom hustru till JM).

¹³ ÖH 1579: 7. PRN 1579, 1580 m. fl.

¹⁴ ÖH 1601: 10.

¹⁵ Helmfrid: Ståthöga — Norrköpingsgård, cit. Ståthöga, s. 56. Tiondelängderna, Diagram 1. ÖH 1577: 3, 1579: 7, 1600: 12, 1601: 6.

¹⁶ Östergötlands lagmansdombok, protokoll 1607 23/7, GHA. Gemensamma domböcker, Östergötlands län, protokoll 1600 22/10 (vol. 2, f. 56 v.), VLA.

Svårare är det att belägga Nils Mauritzsons inrikeshandel. 1584 års mantalslängd höll honom för att enbart vara jordbrukare — oaktat han bevisligen också var proviantborgare. Som sådan företog han åtskilliga resor — för gårdeuppbörder i skilda fögderier, för att bestyra anskaffning av förnödenheter till Kungl. Maj:ts skafferier på slotten i Östergötland vid de ganska ofta återkommande, ibland mycket långvariga besöken av hovets medlemmar.¹⁷ Det vore närmast förvånande, om icke Nils begagnat dessa resor till egna marknadsbesök och köpslagan åtminstone med produkterna av sitt eget jordbruk. Vi vet nämligen, att Nils Mauritzson ägde åbodar — typiska köpmannaattribut — då och då uthyrda till kronan eller hovet.¹⁸ Någon regelbunden utrikeshandel drev han icke.¹⁹

Senast 1591 uppförde Nils Mauritzson åt sig en vattensåg någonstades inom kvillingedelen av Kolmården. Den tillhörde icke de större och skattlades efter några år till två tf bräder årligen, medan sex tf tycks ha varit normalt i denna trakt.²⁰

Åtminstone under 1580-talet bidrog också Nils' hustru Malin till familjens uppehälle. Hon sålde öl åt fiskarna vid Häradsskär.²¹

Den tredje av mauritzsonerna, som uppburit en mer betydande roll, hette *Anders*. Senast vid valborgsmässan 1587 hade han upptagits i råds-kretsen.²² I likhet med brodern Nils betecknades Anders i mantalslängden 1584 såsom enbart jordbrukare. Redan 1558 brukade han jord i Sandby²³, senare också på andra håll.

Han tog emellertid blott medelmåttiga skördar.²⁴ Det oaktat passerade han i förmögenhetshänseende både Jon och Nils. Vid 1601 års taxering låg han bland 136 beskattade på sjätte plats, främst i brödratron. Andra förvärvskällor än jordbruket måste ha fört honom till denna position. Två sådana är ännu åtkomliga. Anders ägnade sig, ehuru icke i någon större skala, åt utrikeshandel — under 1570—80-talen särskilt inriktad på Lübeck och Danzig. Därjämte innehade han,

¹⁷ Se t. ex. PRN 1588.

¹⁸ PRN 1588, 1609 (1/2), 1610 (15/8 kvitterade NM:s änka lega för 2 åbodar). ÖH 1597: 14 (1597 10/1).

¹⁹ ToA vol. 458—62 (1583 års in- och utförsel t. Reval).

²⁰ ÖH 1591: 8 A, 1600: 12. Schering Rosenhane t. Kammaren 1638 4/9 m. utredning i anl. av misstankar om att en del sågar undanstuckits årl. räntan, KKB 1638, s. 71 ff.

²¹ ÖH 1583: 2.

²² Kvarnsyn 1587 19/5, Sandbergska saml. YY f. 8734, KA.

²³ ÖH 1558: 13.

²⁴ ÖH 1579: 7, 1583: 12, 1584: 7, 1598: 3 (Ö. Enebys tionde), 1601: 6, 1602: 3, 1604: 9.

åtminstone mellan 1577 och 1591, stadsvägarebefattningen eller den ena av dem de tider, då staten upptog två.²⁵

Med vägareämbetet följde plikten att övervaka stadens vågredskap samt att väga samtliga ur staden förda »vägande» varor, t. ex. stångjärn, koppar, smör, kött och torrfisk.²⁶ Säkerligen stod vägarearvodet i relation till de utvägda kvantiteterna. Det bör ha fallit sig särskilt gynnsamt att såsom stadsvägare vara med om den markanta expansion som präglade staden och dess uppland under 1580- och början av 1590-talet. Att en syssla som denna innehades under lång följd av år måste, såsom antagits av Ljung²⁷, betyda, att den varit inbringande. Vad ovan anförts om Anders Mauritzson, jävar icke påståendet.

Av mauritzsönerna gick Anders och Jon bort någon gång mellan hösten 1605 och hösten 1606. De presterade nämligen själva tionde förstnämnda år, deras änkor påföljande. Nils Mauritzson slutligen avled mellan 1609 1/2 och 1610 15/8. Vid det förra tillfället kvitterade han personligen bodlega av proviantmästaren i Norrköping, vid det senare gjorde hans »efterleverska» det.²⁸ Ett par år före sitt frånfälle hade Nils, säkerligen med ålderns rätt, dragit sig tillbaka från rådet.

TORDSSÖNERNA

Den genom Nils Mauritzsons hustru Sigrid med Mauritzsönerna befreundade tordssonska släktkretsen hade två representanter — av fyra som vi känner till —, vilka höjde sig över de andra genom förmögenhet och politiskt inflytande. Det ytterligt sällsynta familjenamnet berättigar oss till slutsatsen, att alla varit bröder.²⁹ Precis som i den mauritzsonska brödraskaran gjorde en av tordssönerna, *Måns Tordsson*, viktiga insatser såsom proviantborgare³⁰, en annan, *Anund*

²⁵ AM:s kvittenser för vägning åt Norrköpings proviant 1577 28/1, 1579 8/7, 1591. Erik Perssons d:o 1580 19/10, PRN. AM ersättning från Norrköpings gård, ÖH 1589: 1. EP:s ersättning för vägning åt Finspångs Bruk, ÖH 1584: 8.

²⁶ Stadslagens Köpmålabalk kap. 21: 1—3. Ljung: Arboga stads historia, I, s. 187 f.

²⁷ Ljung: Norrköpings historia, I (manus), s. 187.

²⁸ ÖH 1605: 5, 1606: 4. PRN 1609—10. Andra bröder hette Jöran och Jöns.

²⁹ Se t. ex. personnamnregistren till STB. I Norrköping förekommer Tor eller Tord under 1500-talet endast 1591 som namn på en »tjänare» vid Norrköpings gård. Denne kan möjligen vara Tordssönernas far, ty han ägde fastighet i staden. Är antagandet riktigt, bör Tord ha varit en rätt gammal man och troligen ur tjänst. Detta skulle förklara, att han ej återfinns i samtida längder över Norrköpings gårds personal. Lista över fastighetsägare, som är skattefria c:a 1591, finns i Städernas acta, Odat. och 1620—51, KA.

³⁰ PRN 1578—83.

Tordsson, såsom affärsman. Redan vid förmögenhetstaxeringen 1571 tillhörde Anund (Aven, Aun, Ane, Anud) samma förmögenhetsskikt som Jon Mauritzon, d. v. s. övre tredjedelen. Varken tull- eller tionderäkenskaper placerade honom i den absoluta toppen. Hans skutor, ofta ägda tillsammans med någon annan borgare, och hans laster syns dock ganska ofta i hansestäderna på den tyska östersjökusten, i Finska viken och i de baltiska hamnarna. I likhet med så många andra sjöfarande stadsbor idkade han strömmingsfiske i ganska stor skala vid Häradsskär.³¹

Från och med 1591 arrenderade Anund Tordsson kronans kvarn-läge vid Drag. Där hade närmast förut tidigare skeppshövitsmannen och fogden på Norsholm, Per Svensson till Tjuvestad (Björnviken), drivit en mjölkvarn, av årliga räntan att döma den minst givande i staden. Därtill kom, att den hade ett vid högvatten utsatt läge och var ocentralt belägen.³² Medan Anund återuppyggde kvarnen, åtnjöt han på sedvanligt sätt (år 1592) frihet från de utgående fyra tunnorna rågmjöl.³³ Till kvarnen hörde också ett ålfiske, räntande två lp ål årligen till kronan. Antagligen låg också något åkerstycke under kvarnen.

Hertig Karl företog på sommaren 1598 ett jordabyte, varigenom en intilliggande, staden tillhörig åkerteg, överfördes till kvarnen, medan staden erhöll ersättning i Kalfsberg.³⁴

Vid förrättningen åtföljdes hertig Karl av sin fogde över arvegodsen i Östergötland, Mickel Persson. Granskar man 1598 års fögderiräkenskap, finner man i marginalen noterat om Dragskvarnen: »F(urstlige) N(åde) Hertig Karl». Vid redogörelsen för ålräntan hette det: »F(urstlige) N(åde) vederkändes». Motsvarande anmärkning gjordes om den s. k. Gamla Kungskvarnen, arrenderad av en Henrik Simonsson i Resebro och med tullmjölet förlänat till Erik Jönsson (Lillie). Följande år anmärktes om Dragskvarnen, att den »vederkänts», d. v. s. indragits till hertigen.³⁵

Vederkänningen hade i de anförda fallen icke avsett enbart räntan (»tullmjölet» och ålen), vilken överfördes från kronans uppbor-

³¹ ÖH 1583: 2.

³² ÖH 1587: 9 (där Per Svensson identifieras). Jfr Almquist: Lokalförvaltningen, IV, s. 208, Fräsegodsen, III, s. 1057. ÖH 1591: 8. Borgmästares och råds öppna brev 1600 12/8, Sandbergiska saml. YY f. 8694, KA.

³³ ÖH 1592: 14.

³⁴ Borgmästares och råds öppna brev 1611, Sandbergiska saml. YY f. 8611. Datum har gått förlorat vid vol. bindning.

³⁵ ÖH 1598: 1, 1599: 2.

der till arvegodsfogdens, utan jämväl själva kvarnlägena, till vilka sålunda hertigen gjorde sig självägande. Vi känner till, att hertig Karl just vid århundradets slut för egen räkning beslagtog en mängd gårdar och annan fast egendom, icke minst i norrköpingstrakten.³⁶ Huvudparten av indragningarna ägde samband med konflikten mellan hertigen och konung Sigismund, vars anhängare skulle klämmas åt så mycket som möjligt. Var indragningen av Dragskvarnen att betrakta som en repressalieaktion mot Anund Tordsson för olämpligt politiskt ställningstagande? Hade Anund följt bl. a. Nils Grelssons exempel och begivit sig ur landet? Svaret måste bli ett nej. Skälen härtill är följande. Nils Grelssons kvarn sekvestrerades liksom Dragskvarnen — men så sent, att besked om saken hann införas först i 1600 års fögderiräkenskap.³⁷ Detta och liknande beslag hade blivit formellt möjliggjorda genom ett principuttalande av riksens ständer på sommaren 1599. Hertigligen åtgärder hade i Östergötland följt framåt jultiden samma år.³⁸ Arvsanspråk — riktiga eller förment riktiga — och ej politiska hämnreaktioner torde således ha legat bakom vederkännandet av Dragskvarnen och Gamla Kungskvarnen 1598. I strömsarrendatorernas ställning företogs inga andra förändringar än att räntan väsentligt höjdes för åtminstone den förstnämnda kvarnen och att ränteförleningen till Erik Jönsson åtminstone delvis ersattes med tullmjöl från en annan kronokvarn.³⁹

Slutsatserna ovan bestyrks också av den omständigheten, att Anund Tordsson bevisligen kvarstannade i Norrköping efter 1598 års kris och till en av sina söner, Jöran Anundsson, lämnade kvarnen i arv. Anund erlade tionde för sista gången på senhösten 1599. Då han påföljande år saknades i tiondelängderna, betydde detta, att han avlidit. I anledning av nybyggnad för Jöran Anundsson, helt säkert efter faderns bortgång, företogs ånyo 1600 12/8 skattläggning av Dragskvarnen. Därvid sänktes kvarntullen något men förblev likväl högre än den varit före anläggningens införlivande med hertigens arvegods. Under sina sista levnadsår saknades Anund Tordsson i rådsretsen.

³⁶ Helmfrid: Ståthöga, s. 42. Berg, T.: De särskilda fögderierna för förbrutna gods ... (i MRA 1927), s. 119—25, 138—42.

³⁷ ÖH 1600: 12.

³⁸ Helmfrid, a. a., s. 42.

³⁹ ÖH 1598: 1, 1599: 2, 1600: 12. De tidigare arrendatorerna redovisades länge — åtminstone till 1605 (ÖH 1605: 5), då en tio år lång lucka uppstår i fögderiräkenskaperna — trots att de av olika skäl måste ha fått efterföljare. Nils Grelsson gick bevisligen i landsflykt 1598. Borgmästares och råds öppna brev 1600 12/8, Sandbergska saml. YY f. 8694, KA.

Liksom flera av sina tidigare kolleger hade han antagligen av åldersskäl dragit sig tillbaka.⁴⁰

Med undantag för Anund och Måns Tordsson, proviantborgare och rådmän, kom ingen av de andra tordsönerna — Per, Erik och Jöns — att spela förstaplansroller i Norrköping.

ANUNDSSÖNERNA

Av Anund Tordssons söner, lätt igenkännliga på sitt ovanliga farsnamn, skymtar åtminstone sex i källmaterialet årtiondet kring 1600, Erik, Gunnar, Hans, Jöran, Per och Tore. Tre av dem — Erik, Jöran och Tore — kom att göra mer eller mindre uppmärksammade insatser.

Erik Anundsson — kvarnägare, skutägare och handelsman — avled redan 1597⁴¹, efterlämnande änkan Ramborg Jönsdotter, vilken senast 1603 gifte om sig med den framstående affärsmannen, senare borgmästaren Hans von Brunnsvik. Hennes far, Jöns Nilsson, lämnade dotter och måg i arv Stora Stadskvarnen.⁴²

Tore Anundsson anställdes av Louis De Geer, då denne etablerade sig i Norrköping — skötte bl. a. de viktiga kopparuppköpen — och övertog 1640 posten som kronans inspektör över lilla tullen och accisen i Norrköping. Hos sin förre herre hade han emellertid efterlämnat så stora skulder, att han fick föga glädje av sin nyvunna, statliga befattning. Då han på De Geers begäran insattes i gäldhäkte på Johannisborgs slott, hade hans ekonomiska situation redan diskvalificerat honom såsom uppbördsmän av kronomedel. En efterträdare till

⁴⁰ ÖH 1615: 1. Jöran Anundssons *arv* av Dragskvarnen framgår av 1624 års kvarnranssakning i Norrköping, SA vol. 48, vilket aktstycke med åtskilliga felläsningar, bl. a. av Jöran Anundssons namn, tryckts i Ringborg: Till Norrköpingskrönikan, I, s. 221 f. Tionde: ÖH 1599: 2, 1600: 12. Borgmästares och råds öppna brev 1600 12/8, Sandbergsska saml. YY f. 8699, KA. Enligt detta skulle räntan vara högst 15 t:r, enligt ÖH 1604: 18 blev den 5 t:r.

⁴¹ EA ger tionde 1597, hans änka Ramborg 1598, ÖH 1597: 8, 1598: 1. Änkan Ramborg sköter EA:s utrikeshandel 1597, ToA vol. 461.

⁴² Enl. kvarnranssakningarna 1619 och 1624 (SA vol. 48) »ärvde» HvB:s hustru efter sina föräldrar den kvarn, HvB drev. Följer vi denna kvarn, finner vi, att den varit i Erik Anundssons ägo sedan 1590 (ÖH 1590: 15) och förblev så även långt efter hans död — en ej ovanlig företeelse i redovisningarna av årl. räntan! Sporadiskt sades dock HvB bruka kvarnen — första gången 1603. Han bör då ha varit gift med Ramborg (ÖH 1603: 1). HvB:s änka, som under några år fortsatte mannens rörelse, hette också Ramborg, vilket ses bl. a. av Kbr 1620 26/4, RR. Se f. ö. Helmfriid: En gravsten och ett genealogiskt problem (i NT 1957 9/9).

honom i inspektorsbefattningen utnämndes redan efter ett par månader.⁴³

Jöran Anundsson tycks under början av sin karriär ha ägnat utri-
keshandeln mer intresse än han gjorde under sina senare år. Av tull-
räkenskaperna att döma ägnade han sig företrädesvis åt export av
hudar, skinn och spannmål. Dock tillhörde han icke de ledande på
området. Större intresse tycks han efterhand ha nedlagt på kvarndrift.
Dragskvarnen hade han ärvt från sin far. Då kronan under början av
Gustaf II Adolfs regeringstid i allt större utsträckning började utarren-
dera kronouppbörder och kronoanläggningar till privata, passade Jö-
ran Anundsson 1621 på tillfället att utverka förpaktningbrev på
den på Smedjeholmen belägna s. k. Kungskvarnen samt en sågkvarn
vid Borg. Upplåtelsen gällde fyra år från och med 1622 — åt-
minstone för Kungskvarnen. Arrendebeloppen sattes till 72 d. för
mjölkvarnen samt 100 d. och timmer till ett värde av 60 d. för så-
gen.⁴⁴ Antagligen samtidigt tecknades kontrakt mellan å ena sidan
Kungl. Maj:t representerad av Kammaren, å andra sidan Jöran
Anundsson och hans rådskollega Måns Svensson om arrendering av
kronans laxfiske i Norrköping för 500 d. per år.

Jöran Anundsson och hans kamrater i arrenden av strömsanlägg-
ningar hade verkligen otur. Redan första verksamhetsåret drabbades
de av en förödande vårflood, som spolade bort mjölkvarnar, en stång-
järnshammare och hela laxfisket. Rester av detta kunde hejdas först
vid den 1613 uppförda »Nya bron» (Saltängsbron). I sin egenskap
av för året sittande borgmästare rapporterade Jöran Anundsson och
Måns Svensson 1622 16/4 saken i ett par av förtvivlan genomdade
skrivelser till rikskanslern Axel Oxenstierna. I bevakande ordalag ut-
bad de sig nedsättning i den dryga arrendeavgiften.⁴⁵ Att Jöran
Anundsson tillhörde den mest välsituerade gruppen inom stadens bor-
gerskap omvittnade taxeringsförrättningarna 1601 och 1614.⁴⁶ Vid
den tiden ansågs endast tio borgare ligga före honom i förmögenhets-
hänseende. År 1619 hade han sjunkit tillbaka till trettionde platsen.

⁴³ Mtl 1628 i Ringborg: Till Norrköpingskrönikan, II, s. 61 (Tore Ånesson!). Prov
på TA:s verksamhet i LDG:s tjänst finns i KKB vol. 39 (1631). Kbr 1637 14/12,
RR. Louis de Geers brev och affärshandlingar, s. 221 f., 356, 372, 493. Insp. över
lilla tullen: Rrp 1640 17/1, 16/3, 16/9, 15/10, 1642 13/6.

⁴⁴ Kammarens förpantningsbrev 1621 18/12, Ög lki, Ank. brev vol. 8, VLA. L.
Ribbing t. Kammaren 1622 9/1, KKB. Notis om kontrakt 1622 18/1, Kontrakter
vol. 1617—22 f. 150 f. Däri antecknas fogden Staffan Svensson som arrendator
av sågkvarnen i Borg.

⁴⁵ JA och MS t. AO 1622 16/4, Oxenstiernska saml., RA.

⁴⁶ ÖH 1601:10. ÄL 1613 vol. 72, 75.

Till en del kan måhända detta ha sin förklaring däri, att Jöran Anundsson invecklats i affärer med hertig Johans hovleverantör Johan Uthoff, vars fallissemang efter hertigens död drog många i fördärvet.⁴⁷

Sitt första kända framträdande såsom medlem av rådet i Norrköping gjorde Jöran Anundsson vid riksdagen i Linköping år 1600, där han bl. a. återfanns såsom ledamot av den domstol, som dömde en rad riksråd till döden.⁴⁸ Jöran, som var gift med en prästdotter från Risinge, avled 1624 8/1.⁴⁹

HANS HANSSON

Med Hans Hansson tillfördes rådet i Norrköping åter en man med utpräglade kommersiella och sjöfartsintressen. Under ett par decennier kring 1580-talet var två Hans Hansson verksamma i Norrköping. Ibland åtskilde man dem genom att nämna den ene »unge», den andre »gamle» Hans Hansson. Bägge ägnade sig åt handel, sjöfart och fiske — också i avlägsna vatten. När vi av tullräkenskaperna tycker oss märka, att namnet Hans Hansson återkommer oftare än andra bland skeppare och skeppsägare, sammanhänger detta — åtminstone till en början — antagligen därmed, att vi har att göra med två personer. Att »unge» Hans blivit rådman kan dock knappast betvivlas, lika litet som att det var han, som år 1577 till tullnären i Norrköping erlade en tillfällig avgift om 4 öre för den handel och det fiske, han brukat 1576—77. Beloppet var det lägsta utgående och Hans var vid tillfället ifråga ogift men ägde burskap. År 1601, då han var ensam bärare av sitt namn, ansågs han ha en så god ekonomisk position, ätt endast en person i staden hade det bättre ställt än han, borgmästarekollegan Henrik Larsson.⁵⁰

Sagda ställning kan han näppeligen ha uppnått genom utrikes-handel, ty inom denna näringsgren hörde Hans ingalunda till de främsta. Snarare har hans rederi- och skeppareverksamhet varit osedvanligt omfattande och lönsamma.⁵¹

Liksom de flesta av kollegerna inom rådsretsen hade han förstått

⁴⁷ Johan Uthoffs saml. vol. 8, f. 1 h., bestyrker JU:s rätt obetydliga affärer m. »Jurgen Ahnsen» 1614—16, KA. Brev fr. Måns Svensson t. JU 1616 17/9 (vol. 8) antyder, att JA gemensamt m. MS också drivit en del affärer m. JU.

⁴⁸ Riksdagsacta vol. 4740, RA.

⁴⁹ Avbildning av JA:s gravsten i W 1030, UUB. De av W 1030 beroende Sundelius: Norrköpings minne, s. 240, och Ringborg: Till Norrköpingskrönikan, IV, s. 67, har bägge feltolkat namnet på JA:s hustru, Elin Nilsdotter.

⁵⁰ ToA vol. 458. ÖH 1601: 10.

⁵¹ ToA vol. 459—62.

att skaffa sig så mycket jord, att majoriteten av bönder i trakten kun-
nat avundas honom. Endast ett litet fåtal stadsbor överträffade ho-
nom som tiondegivare.⁵²

Om Hans Hanssons släktskapsförhållanden är ingenting känt. An-
tagligen avled han någon gång mellan hösten 1606 och våren 1608,
allra senast i varje fall på hösten 1612.⁵³

PÅVEL LOW

Påvel Lows (Pål-Loo, Loe, Lødt) märkliga levnadsbana har av mig
tidigare i andra sammanhang skisserats.⁵⁴ Vi nöjer oss därför med att
här ange några konturer samt att göra en eller annan komplettering.
Som »barberare» (fältskär) hade mästern Påvel kommit till Norrkö-
ping senast vid mitten av 1570-talet. Redan 1575 — dessförinnan sak-
nas åtskilliga årgångar tullräkenskaper — då han drev affärer på
Stralsund, handlade han med några av de typiska köpmansvarorna,
osmundsjärn och salt. Barberareyrket, inom vilket han redan före
sin inflyttning till Sverige förvärvat mästerskap, blev alltmer en bi-
syssla för honom. Ännu 1580, då vi tidigast spårar honom i rådet,
utövade han emellertid en viss praktik. Bl. a. plåstrade han om knek-
tar, skadade under anläggningsarbeten vid Finspångs bruk.⁵⁵ Man-
talslängden 1584 räknade mästern Påvel helt som handelsman. Pro-
vianträkenskaperna från samma år känner honom också såsom skepps-
ägare.⁵⁶

Från och med 1580-talets mitt förmärktes ett betydande uppsving
i hans handelsrörelse. Till väsentlig del torde detta förklaras därav,
att Low såsom hovleverantör knutits till hertig Magnus. I den egen-
skapen efterträdde han Finspångs bruks grundare, Wellam de Wijk
och ett par framstående tyskar, bosatta i Söderköping.⁵⁷ Några
exempel på hovleveranserna visar mångsidigheten i den lowska han-
delsrörelsen: textilier, hattar, kristallglas, papper, tofflor, mässings-
kärl, bly, krut, sadlar, vin, kryddor, konfekt och fisk. Hovförvaltning-
ens motprestationer bestod i pengar, järn, spannmål, kött och hudar.

⁵² ÖH 1600: 12, 1601: 6.

⁵³ HH gav tionde 1606 (ÖH 1606: 4) men ej 1612 (ÖH 1612: 7), då nästa tionde-
längd är bevarad. HH återfinns ej i rådet i maj 1608, då de bevarade Rrp tar sin
början. Ej heller finns hans namn i 1614 års taxeringslängd för Älvsborgs lösen,
ÅL 1613 vol. 72.

⁵⁴ Helmfrid: Holmenöden, s. 14—17.

⁵⁵ Per Anderssons räkenskap, Bergsbruk vol. 122, KA.

⁵⁶ Kvittens 1584 17/10 och revisionsanmärkning 1585, PRN.

⁵⁷ Hertig Magnus' räntekammare, Räkenskaper och handlingar 1583—91, KA.

Leveransvärdet höll sig under den tid, bevarade räkenskaper omsluter, årligen mellan 5.000 och 6.000 m. eller något sådant som en femte- eller sjättedel av Norrköpings totala importvärde ett år som 1590.⁵⁸

Att Påvel Lows kommersiella aktivitet stimulerats av denna fasta, stora affärsförbindelse, är givet, helst som betalningarna aldrig nämnvärt släpade efter. För en så typisk exportprodukt som stångjärn kan ett exempel belysa värdet av mäster Påvels kontakt med den sinesjuka hertigens hovförvaltning. Under fem år — 1585, 1588—91, valda emedan både tullräkenskaper och hertigligena räkenskaper finns bevarade — utskeppade Low totalt 518 skp stångjärn. Samma femårsperiod bekom han genom hertigens räntekammare 428 skp. Årsexporten under detta skede plögade för Norrköpings vidkommande hålla sig vid eller något under 200 skp. Med andra ord: mäster Påvel svarade genomsnittligen för halva stångjärnsexporten och det var nästan helt med hertigens järn, han handlade.

När vi från och med senare delen av 1590-talet iakttaga en betydande minskning i Påvel Lows affärer — åt stångjärnsexport ägnade han sig t. ex. icke alls längre — förklaras detta till en väsentlig del därav, att hertig Magnus' hovförvaltning i samband med dennes frånfalle år 1595 upplöstes. Andra kronoleveranser eller affärskonkter i ett senare skede med hertig Johans hov uppväga icke detta bortfall.

Möjligt är, att Low förstått att kompensera sig genom expansion inom andra näringsgrenar. Han hade vid slutet av 1580-talet drivit jordbruk, till början i ganska blygsam, senare i rätt betydande skala. Vid sekelskiftet tillhörde han stadens tio mest framgångsrika spannmålsodlare, vilket betydde, att han varit fullt jämbördig med vilken yrkesbonde som helst i trakten. Redan 1586 hade han byggt sin första kvarn och år 1598 uppförde han en andra. Vid förmögenhetsbeskattningen 1601 belade han femte plats bland stadsborna. Därefter tycks det ha gått tillbaka naturligt nog för en åldrande man. År 1614 såg han 13 personer före sig i taxeringen till Älvsborgs lösen.

Påvel Low avled någon gång mellan 1618 13/5 och 1619 i februari.⁵⁹ Han lämnade efter sig änkan Anna — vars släktskapsförhållanden är obekanta — och många barn. Genom en av sina döttrar, Eli-

⁵⁸ Jämförelsesiffrorna kan framräknas ur Heckscher: Sveriges ekonomiska historia, I bil. V, tab. 3 och 4.

⁵⁹ PL omnämnes i livet i Rrp 1618 13/5, hans änka i 1619 års kvarnutredning, vilken troligen tillkommit i samband med Gustaf II Adolfs besök i Norrköping jan.-feb. 1619. Därom se Helmfriid: Holmenöden, s. 41 f. ÅL 1613 vol. 75 (1619 2/11 omtalas PL:s änka).

sabeth, blev mästare Påvel befryndad med grellsönerna, närmast Lasse Grelsson. Dennes son, kansliskrivaren Johan Larsson (ovan s. 119), gifte sig med henne.⁶⁰

Av Påvels söner blev två handelsmän, Hans och Henrik. Den förre ägde redan på 1590-talet (del i?) skepp och tycks ha övertagit faderns handelsrörelse. Under hertig Johans tid underhöll han livliga förbindelser med Johan Uthoff och dennes huvudman i Lübeck, Cort thor Helle. Ett hetsigt uppträdde mellan Low jr och Uthoff på försommaren 1617 avkyldes — trots åvägabragt förlikning — umgänget dem emellan.⁶¹ Hos en köpman i Hamburg stod Hans 1621 i en så pass stor skuld som över 6.000 d. Till följd av det uthoffska fallissemanget fick Hans Påvelsson svårigheter med återbetalningen. Han hade nämligen själv betydande fordringar på hertigens forne hovleverantör.⁶²

Low junior blev kort efter Gustaf II Adolfs förmälning 1620 kammarjunkare hos drottningen⁶³ och gav sig därefter in på ämbetsmannabanan för att år 1627 nå advokatfiskalsposten i Råntekammaren. Sju år därefter flydde han till Norge.⁶⁴ Hans Påvelsson invaldes aldrig formellt i Norrköpings råd men vikarierade en eller annan gång i »nämnden», t. ex. 1608.⁶⁵ Litterära ambitioner visade han genom att till svenska översätta ett digert tyskt lutheranskt arbete. Sitt verk dedicerade han på våren 1617 till hertig Johan och dennes gemål. Inledningsdikter till skriften författades av några goda vänner, bland vilka Johannes Bothvidi förtjänar ett omnämmande, icke blott emedan han blev biskop utan även därför att han var son till den tidigare stadsskrivaren i Norrköping, Bothvid Hansson.⁶⁶

Icke heller Henrik Påvelsson Low, vilken på 1640-talet skeppade kanonkulor för Louis De Geers räkning, kom att spela någon roll för Norrköpings förvaltningshistoria.⁶⁷ En tredje son, Tönnes Påvelsson, ägnade sig åt kvarnar och fiskarrenden och blev den förste förpak-

⁶⁰ Rrp 1618 11/3.

⁶¹ Johan Uthoffs saml. vol. 18, f. 4, 112, vol. 13 (Erik Jöransson Ulfsparras brev t. JU 1617 7/11 m. HPL:s avbön 18/6), KA.

⁶² Hovrätten i Stockholm t. ståthållaren i Östergötland 1621 2/12, Ög lki, Ank. brev vol. 9, VLA.

⁶³ ÖH 1621: 5.

⁶⁴ Braad: Ostrogothica litterata, I:1615, LSB. Rrp 1630.

⁶⁵ Rrp 1608 26/9.

⁶⁶ Sundelius: Norrköpings minne, s. 483. Westerlund—Setterdahl: Linköpings stifts herdaminne, I, s. 55. Lundgren, Hj.: Kulturhistoriska skisser, s. 41—45.

⁶⁷ Journal i Stockholm 1643 1/4—1645 8/10, Leufstasamlingen vol. 161, RA.

taren av lilla tullen och accisen i Norrköping.⁶⁸ Endast Nils Påvelsson gjorde en kommunal insats — såsom rådman 1618—24.⁶⁹

PER CLAUSSON

Även Per Clausson (Classon) tillhörde den grupp handelsmän, vars utrikesaffärer under flera decennier kan följas i tullräkenskaperna. Av dessa framgår också, att Per, åtminstone under 1590-talet, var skutägare och ägnade sig åt fiske. Läger vi härtill, att han som jordbrukare låg ett gott stycke framom stadsborna i gemen samt att han under sex år (1587—92) drev en f. d. prebendekvarn, har vi ännu en gång tecknat den ganska vanliga ekonomiska bakgrunden för en norcopensisk borgmästare. Per Claussons första kända offentliga uppdrag hade bestått i slakt åt Norrköpings proviant 1577.⁷⁰ Under de följande decennierna lyckades han i ovanligt hög grad undslippa krontransporter, vilket torde betyda, att han antingen blott sporadiskt ägt skepp eller att han haft farkoster, otjänliga för uppgifter i olika sammanhang.⁷¹ Vid ett tillfälle, på eftersommaren 1598 i samband med stegeborgs- och stångebrokriserna, fick han mottaga stor gästning av hertig Karls folk.⁷²

Per Clausson ägde en gård i Linköping, länge uthyrd till domkapitlet och 1601 överlåten till detta.⁷³ Någon gång under 1610-talet drog han sig tillbaka från aktiva insatser inom stadens förvaltning. Ännu vid sista upp bördsterminen för Älvsborgs lösen 1619 bodde han, av det ringa öretalet att döma ganska fattig, med sin familj i Strandkvarteret. Om hans släktskapsförhållanden vet vi ingenting med bestämdhet. Ärkebiskop Abraham lät vid sitt ryktbara sommarbesök i Norrköping år 1596 viga en Per Clausson. Fästekvinnans namn omtalas icke i protokollet över förrättningen. Därest *denne* Per Clausson varit identisk med rådmannen — något som med hänsyn till ärkebiskopens dåliga erfarenheter av den sedliga vandel, stadens ledande män lagt i dagen, icke förefaller uteslutet — torde det icke ha varit första gången han trätt i brudstol, ty han bör ha varit född på 1550-talet.

⁶⁸ Helmfrid: Holmenöden, s. 17.

⁶⁹ Rrp 1618—24.

⁷⁰ PRN 1577.

⁷¹ Ägde skuta 1593, ToA vol. 461. Transporterade 2 skutlaster kalk fr. Kvarsebo t. Norrköping 1599, ÖH 1600:2.

⁷² Carl Carlsson Gyllenhielms brev 1599 7/10 att PC fr. Norrköping finge utföra 16 t:r vete i anl. av stor gästning 1598, ToA vol. 461.

⁷³ Linköpings domkapitels protokoll 1601 7/11, LDA A I a nr 1.

Då hans farsnamn icke tillhör de allra vanligaste, må det vara tilllåtet att peka på två möjligheter att anknyta honom till kända norrköpingsfamiljer. Claus Ingevalsson⁷⁴ — säkerligen en son till Ingeval Månsson — och Claus Botvidi, kyrkoherde i Risinge († 1564) bär bägge passande dopnamn. Den sistnämnde tillhörde släkten Rising, inom vilken namnet Claus ofta förekom.⁷⁵

HENRIK LARSSON

Med Henrik Larsson möter vi åter en man, som under flera decennier spelade en förstaplansroll i staden. I ej mindre än 50 år kan vi följa hans sjudande affärsverksamhet (1575—1625). Under allra minst 33 av dessa år (1587—1620) gjorde han sin stämma hörd i stadens råd.⁷⁶ På höjden av sin bana var han stadens utan konkurrens förmögnaste borgare. Därom vittnar tydligt nog 1601 års förmögenhetsbeskattning. Några huvudpunkter i hans märkliga karriär har av mig tidigare publicerats i andra sammanhang.⁷⁷ Henriks insatser är dock av sådan art, att de förtjänar en utförligare belysning.

Såsom affärsman intog han tillsammans med rådmannen Jöran Larsson mot slutet av 1500-talet den absolut dominerande ställningen inom borgerskapet. De bägge svarade t. ex. 1599 gemensamt för 47 % av samtliga stadens borgare påförda tullavgifter. Jöran låg då något framför Henrik. Andra år rådde motsatt förhållande. Återstående 53 % av borgarnas tullavgifter erlades av 17 personer. Ett annat exempel, hämtat från året 1597, belyser ytterligare situationen. De bägge larssönerna svarade gemensamt för en tredjedel av den totala saltimporten till Norrköping. Inbördes fördelade de affärerna på sådant sätt, att Henrik tog hand om drygt två tredjedelar, Jöran resten. Inom spannmålshandeln dominerade paret än starkare. Ensamma ombesörjde de föga mindre än hälften av vad Norrköping detta år i en kännbar bristsituation importerade. Här låg Henrik blott ett litet stycke före Jöran. Även ifråga om den livliga utskeppningen av spannmål från Norrköping till inrikes hamnar spelade larssönerna den avgjort främsta rollen med Jöran som förstaplansfigur.⁷⁸

Handelsåret 1597 avvek på många sätt från de normala. Till följd av missväxt rådde 1596—97 svår dyrtid med brist på spannmål och

⁷⁴ ÖH 1560: 21. PRN 1567. Mtl 1584.

⁷⁵ PHT 1906, s. 63 ff. Ljung: Norrköpings historia, I (manus), s. 20 (Botvid Månsson).

⁷⁶ 1619—20 var hans sista ämbetsår, Rrp.

⁷⁷ Helmfrid: Holmenöden, s. 18 f., samt Släkten von Stockenströms härkomst (i NT 1957 16/9).

⁷⁸ ToA vol. 461.

salt. Kyrkoherden Joen Petri Klint i Ö. Stenby, har tecknat en dyster, av tionderäkenskaper väl verifierad bild av förhållandena i norrköpingsbygden. Människor åt, vad de kunde komma över, mossa, hasselknopp, ollon, agnar och lindbark. Av enbär gjordes salt. Avsides belägna odlingar plundrades, långt innan skörden mognat. Sädesskyld stals på åkrarna, liksom betande gäss, höns och lamm. Vägarna gjordes osäkra av rövare. Mästermännen hade full sysselsättning med att hudflänga alla livsmedelstjuvar. Gamlingar och barn påträffades döda av svält i pörten, stall, lador, badstugor och snödrivor. Sådan tedde sig bakgrunden till Norrköpings stora och ovanliga importaffärer i spannmål just 1597.⁷⁹ Köpmän med larssönernas goda resurser hade säkerligen möjligheter att göra sig försvarliga vinster under sådana nödtider.

Även utrikeshandeln med järn präglades väsentligen av larssönernas insatser. År 1597 gick en fjärdedel av Norrköpings utförsel genom deras händer. I hertig Karls köpman Anders Pommerening hade de dock en jämbördig konkurrent.

Jämför vi de stora norrköpingshandlandenas affärer med de stora stockholmarnas, är skillnaden avsevärd. Huvudstadens köpmän rörde sig t. ex. i sin järnhandel med årliga järnkvantiteter i storleksordningen 500—1.000 skp, Norrköpings med femtedelen.⁸⁰ Men Stockholm betjänade också ett flertal runt Mälaren belägna bergslager, Norrköping en enda, Östergötlands.

Henrik Larssons omfångsrika utrikeshandel kompletterades givetvis med rederirörelse. Ensam eller i förening med kolleger inom borgerskapet ägde han flera fartyg. På hävdvunnet köpmannamanér gick han då och då själv såsom skeppare till sjöss med egna eller andras farkoster. Någon gång, vilket ännu var högst ovanligt för norrköpingsborgarnas vidkommande, engagerade han utländska skeppare till sitt tonnage, t. ex. lübeckaren Hans Offuerdich år 1599.⁸¹ Naturligtvis var storfiske ett binäringsfång för Henrik som för många andra i staden. Ganska självfallet var likaledes, att en avsevärd del av kronotransporterna av hästar, trupp och förnödenheter över Östersjön ombesörjdes av honom. Ingen borgare hade större resurser än han. Han ägde i Norrköping åtskilliga åbodar, av vilka han då och då uthyrde några åt kronan. I besvärliga situationer bisprang han Kungl. Maj:t med t. ex. pengar till avlöning och beklädnad av truppförband.⁸²

Senast år 1587 blev Henrik ägare till en av de tre största kvarnarna

⁷⁹ Klint: Om kometer, f. 175 f., N 28, LSB. Helmfrid: Tiondelängderna, Diagram 1.

⁸⁰ ToA vol. 461. Stockholms Utskeppnings- och vågböcker 1590-talet, SSA.

⁸¹ ToA vol. 461.

⁸² Petri: Första livgrenadjärregementet, I, s. 315.

i strömmen, belägen på Kvarnholmen. Han köpte också börsrätten till själva kvarnläget.⁸³ Ett tiotal år senare (1598) övertog han ännu ett kronans kvarnläge på samma holme och nybyggde där en kvarn, som han emellertid någon gång efter 1615 överlät på sin svärson (sedan senast 1609) Måns Svensson. Denne tillhörde från 1608 rådet i Norrköping. Kort före 1605 7/5 hade Henrik Larsson såsom änkling ingått äktenskap med änkan efter rådmann Inge Ingevalsson. Med hustrun förvärvade han rätten att bebygga en kvarnström, som tidigare nyttjats av Inge.⁸⁴

Även sågverksrörelse kan påvisas ha intresserat den mångsidige borgmästaren. I slutet av 1619 utställdes nämligen ett kungabrev, varigenom en såg vid Vistinge (i Risinge socken) uppläts åt honom.⁸⁵ Någon tid prövade han också masugnsdrift. Hyttan vid Orga ström blev dock ingen särskilt lyckad affär. I huvudsak misslyckade blev också borgmästarens försök till järnmalmbrytning i Kvillinge. En knekt, Bengt Månsson i Kättestorp, hade vid Skärgölen uppdragat ett malmstreck, som Henrik Larsson fann brytvärt. Ymnigt vattentillflöde tvingade honom dock att efter en kort tid nedlägga driften.⁸⁶

Henrik Larsson uppbar självklart en omfattande inrikes handel. Vi skymtar honom, hans ombud eller köpsvenner och drängar i vitt skilda sammanhang och på vitt skilda platser, i Söderköping, Östergötlands skärgård, Vadstena, Finspång, Hällestads bergslag, Västerås, Nya Lödöse, Stockholm, Finland, Narva och Reval.⁸⁷ I huvudstaden

⁸³ ÖH 1587: 9. Kbr 1587 12/7, RR.

⁸⁴ ÖH 1605: 5, 1615: 1 (mellanliggande år saknas). 1619 års kvarnrannsaktning, SA vol. 48. Relationerna mellan Inge Ingevalssons änkas namn och HL framgår av Örnberg, V.: Svenska ättartal, 13, s. 231 f. Änkans namn och senaste vigsel-datum framgår av HL:s gravsten, vars text (efter Braad) återgivits i Ringborg: Till Norrköpingskrönikan, IV, s. 63, samt av Bråbo häradstings protokoll 1605 7/5, A I a nr 1, s. 24, VLA.

⁸⁵ Gustaf II Adolfs utgående diarié, Expeditionslistor, RA. Eriks i Svärtinge anställning som sågare: ting i Eneby 1618 5/6, Domböcker, Östergötland 1618—23, vol. 2 b, GHA.

⁸⁶ Landshövdingens brev f. borgmästaren Lars Henriksson 1635 1/11, KKB vol. 71. Bergverksrelationer, Allmänna 1638—40, s. 108, RAö.

⁸⁷ Söderköpings Rrp 1578 13/8, A I a nr 1, 1603 16/6, A I a nr 5, VLA. ToA vol. 469 (1580). Vadstena: VST 1587 23/2 (s. 116), 10/10 (s. 127), 1592 29/4—30/4 (s. 152 f.), 1599 8/10 (s. 288). Linköpings domkapitels protokoll 1621 21/8, LDA E III nr 1, f. 60. Finspång: ÖH 1605: 1, ToA vol. 463 (1617 14/4). Stockholm: Rrp 1605 26/10 (vol. 1608—15, f. 223 f.), 1619 18/10 (vol. 1618—20, f. 122), 1625 3/3, SSA. Östergötlands skärgård: Rrp 1610 11/8. Hällestads bergslag: Lindorm Ribbings lagmansdombok 1611 15/1, W 484, f. 13, UUB. Västerås: Stockholms Rrp 1619 18/10 (1618—20, f. 99 v.), SSA. Nya Lödöse: Rrp (utg. av S. Grauers) 1597 17/8 m. fl., s. 402 f. Finland, Reval och Narva: Pass för HL 1598 7/10 samt Kbr t. ståthållaren i Narva och Reval 1598 9/10, RR 1597—1600, f. 157 h, 161 h—62 v.

blev han t. o. m. husägare — vid Västerlånggatan nedanför Vattu-brinken. Bergverksfaktorn i Västerås, Mickel Henriksson, hade måst pantsätta en fastighet för skuld till Henrik, vilken på sommaren 1619 lät inleda exekutivt förfarande mot gäldenären.⁸⁸ Genom Stockholm skeppade borgmästaren järn och mjöl, uppköpta i mälarestäderna. Trafiken tog en så pass stor omfattning, att borgmästare och råd i huvudstaden ansåg sig böra stoppa den (1599 23/5). Finge den ostört fortgå, bleve Stockholm för de fattiga borgarna där »lika som det vore en färjestad».⁸⁹ Yttrandet överdrev proportionerna i dessa affärer på ett nästan groteskt sätt.

En slumpvis bevarad skrivelse från borgmästare Henrik Larsson får ge en närbild av affärsmannen med de mångsidiga kontakterna. År 1621 28/1 adresserade han sig till fogden över Vadstena län, Lars Svensson, vilken tillhörde hans stora vänkrets. Henrik bad Lars inköpa tre à fyra västgötaostar, »som sköna vore till att förära goda vänner — dock ingen (ost) större än till 2 lp., 1 1/2 eller minst 1 lp.». Brevet hade sänts med en tjänare. Låt honom, fortsatte borgmästaren, veta vad de kostar. Önskade Lars fisk till sitt hushåll, t. ex. finska gäddor, bernfisk, sill, bergentorsk eller rent av gråsej, behövde han blott stöta på och Henrik sände den begärda varan »med det första». Egentligen hade han själv ämnat bege sig till Vadstena. Två omständigheter hade lagt hinder i vägen, den svåra kölden och (påls-mässa)marknadens avslutning i Norrköping. Ostarna borde fogden sända med budet till Henrik Larssons bostad.

Att Henrik Larsson med tiden också blev stadens mest betydande jordbrukare, är ställt utom tvivel. Förutom att han från och med 1590-talet allt oftare belade någon av tätplatserna i frågan om tiondeleverans av jordar, odlade inom Norrköping, ägde han gårdar och odlingsmark i Kvilleby, Ö. Eneby, Löt och Kimstad.⁹¹

När Henrik Larsson 1625 25/3 gick ur tiden efter att under fem år ha hållit sig borta från aktiva insatser inom förvaltningen, ändades ett märkligt levnadsöde.⁹²

⁸⁸ Stockholms Rrp 1619 2/6, 18/10, 1625 3/3, SSA.

⁸⁹ Stockholms Rrp 1599 12/5, 23/5, STB II, s. 276, 281.

⁹⁰ Linköpings domkapitels protokoll 1621 21/8, LDA E III 1, f. 60.

⁹¹ Bråbo häradstings prot. 1605 7/5, Domböcker, Östergötlands län 1599—1610, vol. 1 b, GHA. Bråbo häradstings prot. 1606 14/5, Renoverade domböcker för Östergötland och Västergötland, RA. Almquist: Frälsegodsen, III, s. 653. Uppbud på Alvestad och Trostad 1599 12/12, 1600 27/5, 23/10 i Tingsprot. för Memmings härad, Gemensamma domböcker, Östergötlands län vol. 2, VLA. Se även senast anförda prot. vol., f. 86 v.

⁹² Datum på HL:s gravsten har av Braad och Ringborg givits fel dödsår, 1623. Datum i övrigt torde vara riktigt avläst. HL utställde ett intyg 1625 4/3, Almquist: Frälsegodsen, III, s. 653. Rrp 1624 4/8 visar också, att HL var i livet efter 1623.

Henrik Larssons släktskapsförhållanden förtjänar några kommentarer — helst som åtskilliga av både hans förfäder och efterkommande spelade viktiga roller i stadens historia.⁹³ De släktledningar, tidigare genealoger och topografer gjort, är felaktiga och beror på följande två missgrepp från assessor C. H. Braads sida. En gravsten över en Lasse Henriksson, avliden 1585 21/4, är enligt Braad »förmodligen» lagd över *fadern* till Henrik Larsson. I själva verket har Lasse varit en i späd ålder avliden *son* till borgmästare Henrik Larsson. I en senare i studerkammaren gjord sammanställning över borgmästare och rådmän i Norrköping, tidigast tryckt av Sundelius i Norrköpings minne, har assessorn utan reservationer gjort Lasse Henriksson till Henriks far. Att han dessutom vågat tillägga honom borgmästaretiteln, berodde på att han till låns bekommit en del självbiografiska anteckningar, bl. a. utdrag ur likpredikningar, införda i en Hans Ehrenpreuss d. ä. tillhörig laghandskrift, vilken liksom Braads egna anteckningar hamnat i Universitetsbiblioteket i Uppsala. Ehrenpreuss, som räknade släktskap med Henrik Larsson, omtalar i *allmänna* ordalag, att Måns Svensson och hans fru Kerstin Henriksdotter härstammade från en rad borgmästare, av vilka stamfadern för en gren innehåft en sådan förtroendepost i Lödöse. Braad gjorde Ehrenpreuss' resonemang tillämpligt på Kerstin Henriksdotter och därmed på Henrik Larssons förfäder, emedan gravstenen över Lasse Henriksson passade så utomordentligt väl in i schemat, såväl kronologiskt som namnmässigt. Att Ehrenpreuss' eller snarare likpredikans anmärkning lika väl kunnat syfta på Måns Svenssons anfäder förbisågs. Därefter var det en enkel sak för genealogerna att skapa en stamfader för Henrik Larssons släkt (senare adlad von Stockenström), Henrik i Lödöse.⁹⁴

Trots att den äldre släktledningen för Henrik Larssons vidkommande är totalt felaktig, härstammar han från en borgmästarefamilj, nämligen norrköpingsborgmästaren Lasse Håkansson. Detta framgår till full evidens av en inlaga från norrköpingsborgaren Johan Wellamsson till Axel Oxenstierna i en tomträttsfråga i februari 1648. Den om-

⁹³ Sundelius: Norrköpings minne, s. 251, 460 (under Lasse Hinriksson). Örnberg: Svenska ättartal, 7, s. 403, 13, s. 231 f. Ringborg: Till Norrköpingskrönikan, I, s. 226, IV, s. 63. Elgenstierna, art. von Stockenström. Sundelius (och hans efterföljare) återgår otvivelaktigt på Braads anteckningar, W 1028, f. 79 h., UUB. Se Sundelius' vittnesbörd därom i Norrköpings minne, s. 319.

⁹⁴ Helmfrid: Släkten von Stockenströms härkomst. W 1028, f. 79 h., W 1030, UUB. Ehrenpreuss' anteckningar i B 51, f. 122 v, UUB. I verkligheten hade släkten såtillvida med Lödöse att skaffa som en bror till HL, Olof Larsson, verkade i staden. Se nedan s. 152 not. 69.

stridda tomten bevisades av Johan genom företedda handlingar ha gått i arv via hans svärfar, borgmästaren Måns Svensson Bröms, från dennes svärfar Henrik Larsson och slutligen *dennes far* Lars Håkansson. Mot denna bakgrund blir de gemensamma utrikesaffärer, Lasse Håkanssons änka och Henrik Larsson drev under 1570-talets senare del, fullt förståeliga. Mor och son — möjligen styvmor och son — fortsatte makens-faderns rörelse.⁹⁵

Henrik Larsson hade en broder, Arvid, som på 1590-talet var borgmästare i Linköping efter att en tid ha varit verksam i Lödöse, där en andre bror, Olof, vilken 1586 31/12 utsågs till borgmästare, verkade i framskjuten position i drygt ett decennium.⁹⁶ Henrik Larsson var gift minst två gånger. Hans gravsten, vars text bevarats genom Braads av Ringborg delvis tryckta anteckningar⁹⁷, ger namnet på två hustrur samt dödsdatum (1603 2/6) på den äldre, Malin Larsdotter. Enligt inskriften hade Henrik och Malin d. ä. tillsammans fem barn.⁹⁸ I sitt andra äktenskap — ingånget kort efter sorgeårets utgång — tog Henrik hand om rådmannen Inge Ingevalssons änka Malin Hemmingsdotter, vars far, Hemming Jonsson, och tidigare svärfar, Ingeval Månsson, bägge varit borgmästare. Både en son (Lars Henriksson) och sonson (Henrik Larsson d. y.) till Henrik blev rådmän i Norrköping.

JÖRAN LARSSON

Redan i framställningen rörande Henrik Larsson har upprepade gånger framskyntat, att samarbete mellan honom och hans rådskollega Jöran Larsson etablerats på åtskilliga punkter, särskilt då det gällde affärer. Jöran uppträdde t. ex. som ombud för Henrik 1587, då denne råkat i tvist med västgötar i Vadstena.⁹⁹ Henrik och Jöran kan mycket väl ha varit bröder. Men också svågerskap — genom den förstnämndes hustru Malin *Larsdotter* eller Kerstin *Henriksdotter* — samt, dock mindre sannolikt, relationen svärfar — svärson kan

⁹⁵ JW t. AO 1648 22/1 bifogad magistratens skrivelse 1648 21/2, Oxenstiernska saml., RA. ToA vol. 458.

⁹⁶ Nya Lödöse tänkeböcker, s. 5 f. (1586 31/12), 402 f. (1597 17/8), 622 (Arvid Larsson), 681 (Olof Larsson). Linköpings stads historia, II, s. 11 o. 622. (Arvid Larsson.)

⁹⁷ Ringborg: Till Norrköpingskrönikan, IV, s. 63.

⁹⁸ Namnen överensstämmer endast i ett fall (Lars Henrikssons, senare borgmästare i Norrköping) med dem Örnberg, a. a., 13, s. 231 f. uppgivit. Divergensen *kan* bero på att Braad felläst texten på HL:s gravsten.

⁹⁹ VST 1587 10/10, s. 127.

ifrågakomma. Jöran Larssons första hustru hette Kerstin *Henriksdotter*.¹

I fråga om handel, sjöfart och fiske tycks de bägge larssönernas vägar ha löpt ganska parallellt. Även som jordbrukare spelade Jöran i likhet med Henrik en förstaplansroll. Dock synes han icke ha placerat pengar i rena bondgårdar, som Henrik gjorde.

Huruvida Jöran Larsson också ägnat sig åt kvarnrörelse, är diskutabelt. Kronofogdarnas räkenskaper över årliga räntan känner honom icke som arrendator av någon kvarnström — däremot hans änka. Går vi till 1619 års kvarnrannsaking, sådan den återges av Ringborg, frestas vi tro, att Jöran Larsson rent av byggt eller låtit bygga två kvarnar (nr 12 och 19). Originalhandlingen ger dock ett på väsentliga punkter avvikande besked.² Om kvarn n:r 12 förmåles, att Jöran Larssons änka Ingrid brukade den med sina barn och »med sin egen omkostnad haver uppbygga låtit». *Sin* åsyftar alldeles uppenbart Ingrid och hennes barn. Kvarnen uppgavs »några resor» ha gått i köp.

Kvarn n:r 19 tillhörde också hustru Ingrid och sades i »långlig tid» ha gått i arv »släkten emellan». Den hade änkan »med sin s(alig) mans omkostnad låtit uppbygga, av nyo upprättat med stenar och allan redskap». Enligt fögderiräkenskaperna hette ägaren närmast före Ingrid Måns Månsson. I honom igenkänner vi en av de mindre välsituerade borgarna i staden med obetydligt jordbruk och en 1601 ganska ringa förmögenhet. Vid första uppbördsterminen för Älvsborgs lösen 1614 i januari hänförde man honom till kategorien gamla, »lama» eller husfattiga. Några år senare saknades han i motsvarande uppbördslängder. Otivelaktigt hade han då gått ur tiden.

Mot denna bakgrund torde uppgiften i 1619 års kvarnrannsaking bli fullt förståelig. Hustru Ingrid hade ärvt kvarnen. Måns Månsson torde under sådana förhållanden böra räknas som hennes fader, en man i tämligen små omständigheter. Kvarnen var tydligen hans främsta födkrok. Enligt fögderiräkenskaperna hade han innehaft den alltsedan 1590. Året 1603 försvann den ur kronans uppbördslängder för att åter dyka upp 1604 — med anmärkningen »uppbyggd av nyo». Följande år befanns Måns Månsson med hänsyn till utfört byggnadsarbete på sedvanligt sätt befriad från årsräntan.³ Intet synes då

¹ Elgenstierna, II, s. 337.

² Ringborg: Till Norrköpingskrönikan, I, s. 220 f., kvarnarna 12 och 19. SA vol. 48.

³ ÖH 1590: 15. Att arvet gått via Ingrids förste make, Arvid (måhända identisk med Norrköpings ende i tiden passande kände Arvid [utridare]), är föga troligt, ty den aktuella kvarnen nr 12 vandrade i fortsättningen på Jöran Larssons släktsida, bl. a. till hans svärson Nils Månsson, se Ringborg: Till Norrköpingskrönikan, I, s. 230, samt Elgenstierna, II, s. 337.

naturligare än att den förmögne Jöran Larsson 1603, kort före sin död, räckt sin svärfar handen genom att bekosta ombyggnaden. Måns avled någon gång mellan 1614 och 1615. Sistnämnda år ägdes nämligen kvarnen enligt fögderiräkenskaper av hustru Ingrid.⁴

I sitt hus mottog Jöran Larsson liksom kollegan Henrik de förnämsta gäster; t. ex. 1584 hertig Henrik av Lignitz.⁵

Jöran ägde också själv fartyg eller andelar i sådana, bl. a. en skuta om 18 läster 1589, följande år en om 20 läster och 1597 en pincka samt tillsammans med Jon Mauritzson ett fartyg av okänd typ och storlek.⁶ Att en köpman under så kort tid ägt så många farkoster, är i och för sig ingenting märkligt. Under 1500-talet betraktades båtarna nästan lika ofta som lasten såsom handelsvara. Jöran Larsson tillhörde det fåtal norcopensiska köpmän, som underhöll direkta — om ock sporadiska — affärsförbindelser med Holland.⁷ Ätminstone vid ett tillfälle — långt efter det Jöran Larsson tagit säte i Norrköpings råd — misstänktes det, att hans drängar idkat handel med bönder i vadstenatrakten. Såväl salt som fisk togs i beslag av borgmästare och råd i Vadstena. Jöran Larsson gjorde stora ansträngningar att få varorna frigivna. Huru denna sak slutligen avlöpte, vet vi icke, ty efter handläggning av ärendet på rådstugan i Vadstena 1599—1601, hör vi ej vidare av det.⁸

Av 1603 års tullräkenskaper framgår, att Jöran Larsson avlidit detta år någon gång mellan 8/8 och 6/9. Hans änka Ingrid (Månsdotter) fortsatte en tid makens utrikesaffärer. Av Jörans barn känner vi några döttrar, vilka gjorde goda partier. Kristina gifte sig 1610, sålunda långt efter faderns död, med sedermera borgmästaren Nils Månsson (Durell) men avled redan året efter bröllopet.⁹ Handelsmannen Gunmund Andersson, också han blivande borgmästare, hade gift sig med en annan Jöransdotter, Anna. Äktenskapet ingicks före 1603 men bröts genom makans fränfalle 1605. Gunmund hade redan före ingiftet i familjen varit sin blivande svärfader och svärmor behjälplig i affärsrörelsen.¹⁰

⁴ ÖH 1613: 3 A, 1615: 1.

⁵ ÖH 1594: 17.

⁶ ÖH 1590: 18. PRN 1590. ToA vol. 461.

⁷ JL skeppade skinn och vitriol från Söderköping t. Holland 1590, ToA vol. 472.

⁸ VST 1599 4/2, 27/2, 1601 4/2 (s. 278, 301).

⁹ Elgenstierna, II, s. 337, samt Likpredikan 1639 över NM, KB.

¹⁰ GA måg t. JL, Palmiskiöldska saml. vol. 293, s. 345, UUB. Örnberg a. a., 6, s. 203. JL:s hustru Ingrids kvittens i Norrköpings proviant 1601 30/12, PRN.

STAFFAN JONSSON (JÖNSSON)

Staffan Jonsson (Jönsson) skymtar vi endast flyktigt i Norrköping (1589—93). Tydligt har han i viss utsträckning ägnat sig åt handel. Med olika småskutor (om 6—7 läster) utförde han transporter av gårdelivsmedel och knektar, bl. a. till Reval och Narva 1589—90.¹¹ Man återfinner honom icke i tullräkenskaperna och gissar därför, att han ägnat sig främst åt kustsjöfart, fiske och inrikeshandel.

OLOF HELSING

Olof Helsing beskrev en levnadsbana, i vilken kombinationen handel — jordbruk med tonvikten lagd på det sistnämnda förde honom från en position bland de i förmögenhetshänseende 1571 medelmåttiga till den ekonomiska eliten 30 år senare. Bland tiondegivare låg han under åtskilliga decennier alltifrån 1560-talet på toppen. I likhet med rådskollegerna Håkan Persson och Henrik Larsson ägde han också åker utanför staden, t. ex. i Ö. Eneby (antagligen Sandby).¹² Ett stycke in på 1600-talet kom han i besittning av jordar också i Hillersta och Tråbrunna i samma socken.¹³

Då taxeringslängden för Älvsborgs lösen 1614 26/1 upprättades, sades Olof Helsing vara »en gammal och levad man». Vid nästföljande uppbördstermin (1616 1/9) saknades han bland de taxerade, säkerligen emedan han icke längre var i livet.¹⁴ I hans generation återfanns flera andra »helsingar» i Norrköping, Erik i kronans tjänst såsom »hovproviantförfordrare»¹⁵ och Per, 1584 betecknad såsom fiskare.¹⁶ Några tecken till att släktskap förelegat finns icke. Ej heller kan man våga hävda, att vederbörande kommit från Hälsingland.

MÅNS SVENSSON (BRÖMS)

Henrik Larssons måg, Måns Svensson (Bröms), var, innan han flyttade till Norrköping, borgare i Jönköping, där han idkade handel. Hans utlandsförbindelser gick åtminstone till en del över Norrköping,

¹¹ PRN 1589, 1590. ÖH 1590: 18.

¹² ÖH 1599: 2 (Restantielängd för Ö. Eneby), 1615: 1.

¹³ Ting i Ö. Eneby 1602 6/7, Gemensamma domböcker, Östergötland vol. 2, f. 33 v., VLA. D:o 1605 15/2, Bråbo härad A I nr 1, f. 20, VLA. D:o 1605 7/5, Domböcker, Östergötland 1599—1610 vol. 1 b, GHA.

¹⁴ ÄL 1613 vol. 72, 73.

¹⁵ ÖH 1587: 9, 1588: 17. Kbr 1587 18/7, RR.

¹⁶ Tiondelängder i ÖH. Böter: ÖH 1584: 7. Jordar: ÖH 1590: 15, 1598: 3.

i vars tulljournaler han figurerade alltifrån 1596. Sista året, under vilket han benämndes »jönköpingsborgare», var 1601. Redan i april följande år, då han förtullade salt, sill och kläde från Wismar, benämndes han »norrköpingsborgare». Att det rört sig om samma person, framgick något senare samma år (1602 2/8), då Måns Svensson, »förr boende i Jönköping», inför dess rådsturätt anklagade en av sina tjänare för att under sommaren för sin husbonde ha förlösat 164 d. »på horor och bofue». ¹⁷ Betjänten hade också stulit 12 skp stångjärn från Måns.

Måns Svensson räknade släktskap med jönköpingsborgmästaren Peder Gudmundsson, senare ledare för det betydelsefulla vantmaket i Jönköping. Ett kungligt brev 1611 29/11 tillade dem svägerskap. I själva verket var Peders hustru — Anna Månsdotter — blott halvsyster till Måns Svensson. En halvbroder var Nils Månsson (Durrell), vilken, följande svågerns exempel, senare flyttade till Norrköping. ¹⁸

Finge man tro bevarade tullräkenskaper, skulle Måns Svenssons utrikeshandel ha varit av ett tämligen beskedligt omfång. I verkligheten förhöll det sig alldeles tvärt om. Förklaringen till hans sparsamma framträdanden i tullsammanhang var, att han handlade i »maskopi» (kompanjonskap) med andra affärsmän och ofta överlät själva varuimporten och -exporten på lübeckare.

Till en början drev han affärer i gemenskap med sin svåger och mottog kronobeställningar bl. a. på kläde, krut och lärft för militära ändamål. ¹⁹ Kalmarkriget 1611—13 medförde svåra påfrestningar för rikets södra provinser. Icke minst Jönköping kände av krigets härjningar. Ökad efterfrågan på kläde och vapen blev emellertid en för köpmännen icke ovälkommen följdverkan av de militära operationerna.

Under loppet av 1612 diskuterades ett närmare samarbete mellan Måns Svensson, rådskollegan Töres Månsson och handelsmannen Nils Bengtsson, vilken något år senare flyttade till Nyköping. I Vadstena ingicks 1613 4/2 ett preliminärt avtal, som senare bekräftades. Främst gällde det överenskomna samarbetet kronoleveranser av stort omfång. ²⁰ En bevarad avräkning mellan kronan och kompanjonerna

¹⁷ Jönköpings Rrp, Jönköpings magistratsarkiv.

¹⁸ Kbr t. MS 1611 29/11, RR suppl., f. 41 h. Björkman, R.: Jönköpings stads historia, III, s. 182 f.

¹⁹ KMt t. MS 1611 29/11, RR.

²⁰ Hertig Johans hovrätts dombok 1618 12/2, GHA. Av Nils Bengtssons 4 bevarade brev t. Johan Uthoff är 3 dagtecknade i Nyköping. 1615 27/5, då han skrev från Nyköping, sade han sig vara »hemma», Johan Uthoffs saml. vol. 8, KA.

avseende tiden 1612—16 ger ett ganska gott begrepp om affärerna.²¹ Borträknar vi året 1612, från vilket endast uppgift om handelsmännens resterande fordringar på staten föreligger, levererade norrköpingskonsortiet under fyra år varor till ett värde av mer än 51 000 d. Tyngdpunkten i leveranserna kom under de första åren. Vad 1612 gav, vet vi icke, blott att värdet överstigit 4 755 d. För 1613—14 uppgick försäljningssumman till i det närmaste 50 000 d. eller omkring 25 000 d. per år. Till jämförelse må nämnas, att genomsnittliga värdet av totalimporten till Stockholm 1612—13 uppgick till 570 000 d. och att Norrköpings import eller export något senare, år 1615, höll sig mellan 55 000 och 60 000 d.²²

Av leveranserna mottog klädkammaren i Stockholm huvuddelen eller textilier till ett värde av omkring 32 000 d. Rustkammaren — och i någon mån arkliet (artilleriets rustkammare) — tillfördes vapenpersedlar för inemot 5 000 d. Vadstena slott (och fästning) erhöll under 1613 varor värda drygt 5 000 d. Mindre varuposter sändes till Jönköpings fästning (saltfisk för 747 d. år 1613) och Narva (1615—16). Därjämte ställde konsortiet år 1613 en växel på 6 000 d. till kronans förfogande. Betalningen utgjordes av invisningar i kronans räntor och tillgodohavanden. En betydande post — på över 10 000 d. — tänktes 1616 utgå ur »hjälpen» i östgötadelen av hertig Johans furstendöme, d. v. s. förmodligen tagas av Älvsborgs lösen-medel uppburna i hertigdömet. Vidare ställdes betydande kvantiteter kronokoppar till förfogande, i värde uppgående till 7 569 d. Måns Svensson höll tidvis en tjänare vid Kopparberget, som bevakade hans intressen. Han skeppade också tillsammans med bl. a. Nils Bengtsson koppar över Västerås. Resterande betalning togs ur diverse västgötska och småländska fögderiers uppbörder av bl. a. smör samt från myntverket, varuhuset och räntekammaren, alla i Stockholm.²³

På sommaren 1612 hade den lübeckske handelsmannen Johan

²¹ Strödda kamerala handlingar vol. 36, Räkenskap på handlingen 1612—17, KA.

²² Stockholmssiffran efter Heckscher: Sveriges ekonomiska historia, I:1 bil. 5. Norrköpingsiffran ur ToA vol. 463.

²³ Förutom i not 21 ovan anförd räkenskap diverse invisningar, t. ex. KMts till Carl Bonde o. Mats Jöransson 1613 17/3. KMt om smörräntan från Peder Jespersons befällning 1613 20/3, RR. Invisning 1613 17/12 för konsortiet gällande koppar, Kbr t. Mats Jöransson om koppar t. konsortiet 1614 29/1, RR. Strödda äldre räkenskaper, Stockholms rustkammare 1569—1633, konsortiets vapenleveranser 1613 13/7 och 20/8, KA. Sven Gunnarsson t. Johan Uthoff 1616 23/3 (SG var MS:s betjänt vid Kopparberget), Johan Uthoffs saml. vol. 12, KA. ToA vol. 531 (skeppning 1616 17/9 o. 24/9 fr. Västerås). AR 1614/2, konsortiets vapenleveranser 1614 31/1, 2/2.

Uthoff slagit sig ned i Norrköping och börjat driva rörelse.²⁴ Före sin avresa från Lübeck hade Uthoff med en släkting (verwandt), köpmannen Cort thor Helle, ingått avtal (20/1), enligt vilket den sistnämnde tillsköt 2 000 m., den förstnämnde 1 000 för gemensamma affärer på Sverige. Uthoff påtog sig därjämte att indriva kompanjonens svenska fordringar. Thor Helle iklädde sig transportriskerna för den första handelsresan, medan Uthoff svarade för varornas avyttring i Sverige. Vinst och förlust ämnade parterna dela lika.²⁵ Det dröjde icke länge, förrän Uthoff såsom kunder förvärvat icke blott hertig Johan, hans furstinna och deras hovfunktionärer, adelsmän och präster inom en vidsträckt räjong utan även borgare i Norrköping och annorstädes. Han tycks ingalunda ha varit njugg med att bevilja krediter. En del av de fordringar, hans bevarade räkenskapshandlingar specificerar, kan också ha uppkommit före 1612. Under alla förhållanden hade Uthoff och hans släkting i Lübeck goda förbindelser.

Redan under Uthoffs första månader i Norrköping beställde såväl Måns Svensson och Nils Bengtsson allsköns varor — främst textilier och lyxartiklar — hos honom. Tidigt knöt de också vänskapsband med Johan, som under sina första norrköpingsår var hyresgäst hos Måns Svensson.²⁶

Ungefär samtidigt med att konsortiet förhandlade om de stora kronoleveranserna, d. v. s. i slutet av 1612, stod Cort thor Helle och Måns Svensson i brevväxling med varandra.²⁷ Ehuru vi ingenting närmare känner till om dennas innehåll, vågar vi antaga, att den också berört de åtaganden, Måns och hans kompanjoner stod beredda att ikläda sig gent emot svenska staten. Härpå tyder den omständigheten, att en thor Helles »tjänare» i Stockholm, Lueder Arentz, icke som Uthoff tillika kompanjon till Cort, för Måns Svenssons räkning fått in 200 musköter, vilka 1613 11/6 fanns att avhämta i huvudstaden.²⁸

²⁴ Respass för Johan Uthoffs resa till Norrköping, utställt 1612 14/7 av ståthållaren på Stockholms slott, Johan Uthoffs saml. vol. 1, KA. JU torde ha anlänt till Norrköping 16/7 eller 17/7, ty 20/7 avsände hans sväger Christoffer Sessman i Riga ett svarsbrev på en JU:s skrivelse, daterad i Norrköping, Johan Uthoffs saml. vol. 11, KA. 18/7 var JU på tillfälligt besök i Nyköping, se kontrakt med Dietrick Winess 1612 18/7, Johan Uthoffs saml. vol. 1, KA.

²⁵ Kontrakt i Johan Uthoffs saml. vol. 13, KA. Borgmästares och råds relation 1620 19/2, SA vol. 48. Efter avtalet med Uthoff begav sig thor Helle till Sverige. 1618 21/4 vistades han i Strängnäs, Kammarkollegium t. KMt 1618 21/4, KA.

²⁶ Johan Uthoffs saml. vol. 4 (P. Carstens t. JU 1615 23/6), vol. 8 (MS:s och NB:s brev t. JU), vol. 21 (Töres Månssons skuld t. JU), KA.

²⁷ Borgmästares och råds redogörelse för tvisten 1620 19/2, SA vol. 48.

²⁸ LA t. JU 1613 11/6, Johan Uthoffs saml. vol. 2, KA.

Varusändningarna via Johan Uthoff till Måns Svensson et consortes ökade kraftigt i omfång, sedan Måns efter framställning hos thor Helle genom avtal 1614 24/3 upptogs till delägare i tyskarnas rörelse.²⁹ Bland varusändningarna på våren 1614 lade man märke till relativt stora mängder musköter, sporrar, krutflaskor samt ett par pistoler och en »pamp». Det mesta därav gick nog till rustkammaren i Stockholm, vilken 1614 av Måns Svenssons konsortium mottog varor för 846 d. Tyger, hattar, knappar, papper och kramvaror infördes ävenledes genom Uthoff för Måns Svensson.

Samarbetet mellan Måns och hans svenska kolleger gick icke gnisselfritt under alltför lång tid. År 1614 kulminerade deras gemensamma affärer med kronan. Leveranserna de bägge följande åren stannade vid rena obetydligheten. Orsaken till att kompanjonerna gled ifrån varandra var att alla efter någon tid började överträda bestämmelserna i det avtal, de upprättat sinsemellan. Gode män tillkallades och sökte — ehuru utan framgång — åstadkomma förlikning. Sedan antagonisterna låtit trätan passera de rättsliga instanserna och Töres Månsson gått till Kungl. Maj:t med klagomål, tillkallade hertig Johan Anders Pommerening och skrivaren vid Norrköpings gård, Staffan Svensson, för att medla.³⁰ En förlikning åvägbragtes till sist men bröts av Töres Månsson, som beskyllde Måns för underslev med tullen och vid något tillfälle rent av hotade sin vederdeloman till livet. Sedan hertig Johans hovrätt under en rad sessioner på nytt behandlat målet, avdömdes detta 1618 12/2 till Måns Svenssons favör. Töres pålades dryga böter. Det befanns, att han på ett ytterst oblygt sätt saltat sina räkningar till kronan.³¹ Konstellationen Måns Svensson, Töres Månsson, Nils Bengtsson ersattes av andra, i vilka Nils Månsson och Gunmund Andersson regelbundet ingick jämte Måns. Då och då sällade sig till dem Henrik Larssons son Anders samt Hans Olofsson.³²

Icke heller vänskapen mellan herrar thor Helle, Uthoff och Måns Svensson blev bestående. Redan från 1615 fann thor Helle anledning till missnöje med Uthoffs sätt att fullgöra sina förpliktelser enligt avtal. Måns Svensson ingrep då och åtskilliga gånger senare till Uthoffs försvar. Sedan hertig Johan på hösten 1615 gjort Uthoff till

²⁹ Borgmästares och råds redogörelse 1620 19/2, SA vol. 48. JU:s leveranser t. MS i Johan Uthoffs saml. vol. 18, f. 45 f., 133, 154, 174, 188 (1614 20/5—1615 28/7), KA.

³⁰ Om SS se ting i Ö. Eneby 1610 23/5, Domböcker, Östergötlands län 1599—1610 vol. 1 b, GHA. Helmfrid: Holmenöden, s. 35 f., 39. Almquist: Lokalförvaltningen, IV, s. 221.

³¹ Hertig Johans hovrätts dombok 1618 12/2, GHA.

³² ToA vol. 463 (1615).

ensamleverantör åt sitt kök, sina källare och sin klädkammare mot upplåtelse av alla kronouppbörder, till en början inom östgötadelen av furstendömet — om dessa icke förslog, också västgötadelen och rëntorna av hertigens arvegods — fick den tyske köpmannen i praktiken alla östgötska kronofogdar sig underställda. Icke förty lyckades Johan Uthoff aldrig bringa balans mellan utgifter och inkomster. Thor Helle blev allt otåligare och vidtog på hösten 1617 rättsliga åtgärder mot Måns Svensson, vilken han påstod bära skulden till de förluster, han ansåg sig ha gjort på Johan Uthoff. Process anhängiggjordes i Stockholm. Dessförinnan hade thor Helle fått Måns Svenssons köpmanngods belagt med kvarstad. Samtidigt spärrades dennes kredit på de flesta håll. Medan Måns befann sig på resande fot, belägrade fordringsägare hans hemmavarande hustru. Då Johan Uthoff icke på annat sätt kunde göra rätt för sig gentemot Måns än genom transport av reverser, främst en från Wellam De Besche i Nyköping på 4 000 d., och gäldenärerna icke kunde komma ut med kontanter, råkade Måns i svår knipa. Besvärigheterna minskades icke därav, att Töres Måns-son samtidigt som bäst attackerade sin forne kompanjon. I brev till Uthoff, avsänt från Uppsala 1617 16/10, sade sig Måns frukta det värsta från thor Helles sida men hoppades att »hans räv skall inte bita min gås.»³³

Processandet mellan Cort thor Helle å ena sidan, Johan Uthoff och Måns Svensson å andra släpade sig fram genom olika instanser under åtskilliga år. Rådsturätten i Norrköping fällde 1620 19/2 ett för Måns gynnsamt utslag, vilket visserligen överklagades. Men i fortsättningen tycks thor Helle ha använt större energi på att komma Uthoff till livs än Måns Svensson.³⁴

Då Måns Svensson på senhösten 1617 hade det som bekymmer-sammast, begärde han hos hertig Johan att få inrätta en »frikällare» i »gamla staden», d. v. s. i något av Dals-, Strand- eller Norra kvar-teren. Detta beviljades på villkor att rådmannen jämväl förpliktade

³³ MS t. JU 1616 14/8, 1617 3/10, 16/10, 1618 14/8, Johan Uthoffs saml. vol. 8, KA. JU:s egenhändiga transport av W. De Besches revers på MS 1617 2/6, Johan Uthoffs saml. vol. 1, KA. Stockholms Rrp 1617 19/9 (vol. 1616—17, f. 223), MS:s begäran om besked med vad rätt CtH låtit arresteras hans gods, SSA. Hertig Johans hovrätts dombok 1618 8/2 (om MS:s arrest på W. De Besches pengar och gods), GHA. Rrp 1619 30/4. Lindberg, F.: Hertig Johan av Östergötland (i HT 1941), s. 144 f.

³⁴ MS t. JU 1618 14/8, Johan Uthoffs saml. vol. 8, KA. Akt 1620 19/2, SA vol. 48. Rrp 1620 19/2. Inlaga fr. MS, Gunmund Andersson, A. Pommerening och Petter Carstens t. AO 1620 13/12 om hjälp fr. KMt att infria hertig Johans skulder t. JU, Oxenstiernska saml., RA.

sig mottaga gäster samt förse dem med mat, dryck och kvarter, givetvis mot skälig betalning. Särskilt borde han vara beredd att härberga de gäster, hertig Johan anvisade. Tydligt saknade staden, trots att vart år vid valborgsmässorådstugan tre gästgivare förordnades, inkvarteringsmöjligheter för mer kräsna gäster. En ort som Norrköping kunde svårigen undvara ett förnämre gästgiveri, där resenärerna också kunde beskänkas med ädlare drycker än de inhemska. Stadskällaren hade ditintills haft ensamrätten att tillhandahålla utländsk dryckjom. Under ett år medgavs Måns att tull- och accisfritt införa 30 åmar vin, 16 t:r mjöd, 10 läster rostockeröl, 5 läster lübskt öl, 10 åmar mumma samt 4 åmar brännvin — högst respektabla kvantiteter sålunda. I privilegiebrevet på frikällare och gästgiveri föreskrevs, att ingen annan handel med de accis- och tullfria dryckerna än utskänkning i samband med rörelsen finge äga rum. Den nye gästgivaren togs i hertigens särskilda hägn mot sådana »oroliga sällar», som önskade dricka på kredit.³⁵

Att likartat arrangemang i syfte att tillförsäkra förnämre gäster hygglig komfort i huvudstaden hade vidtagits redan på sommaren 1605, då Karl IX föreskrev inrättandet av sex värdshus med rättighet att utskänka främmande drycker. Dock utlovades där ingen accis- och tullfrihet. På sådant sätt minskades olägenheterna för borgmästare och råd med intrånget i deras monopolställning via stadskällaren på tillhandahållandet av viner, tyskt öl etc.³⁶ Tydligt var det icke meningen, att Måns Svensson i det långa loppet skulle äga samma friheter som stadskällaren. Medgivandet beträffande tull och accis gällde blott en bestämd kvantitet — förutsatt att den infördes under loppet av ett år. Huru borgmästare och råd, vilka drev stadskällaren, mottagit beskedet om att den skulle få konkurrens, vet vi icke. Inom rådsretsen hade dock Måns flera anförvanter, mäktigast till inflytande hans svärfar, Henrik Larsson, vilka vid behov kunnat försvara hans sak.

Att den olyckliga utgången av samarbetet med thor Helle och Uthoff icke knäckt Måns Svensson ekonomiskt, framgår av åtskilliga omständigheter. Han kunde t. ex. göra kronan en ganska betydande försträckning av silver till Älvsborgs lösens tredje termin, vilken efter 1613 8/6 torde ha återbetalats i form av 11 3/4 skp koppar, värd

³⁵ Rrp (ämbetslistor 1608, 1609, 1617). Privilegium för MS 1617 21/3, Kungl. arkiv vol. 26, Hertig Johan, RA. Privilegium på Stadskällare gavs 1595 26/10, PRFS IV nr 69 och där anf. litteratur.

³⁶ Hildebrand—Bratt: Stockholms stads privilegiebref 1423—1700, s. 148 ff.

omkring 1 000 d.³⁷ Han förmådde också att på kredit leverera svart kläde och andra textilier till hertiginnan Maria Elisabeth inför hertig Johans stundande begravning i slutet av mars 1618. Affären gick lös på 3 000 d. Måns Svensson var icke helt ensam om den men väl talesman för ett konsortium, vilket av Kungl. Maj:t utlovades riktig betalning ur kronans uppbörder.³⁸ Också en annan av rådskollegerna, Hans von Brunnsvik, sällade sig med några kompanjoner till raden av leverantörer till sorgehuset. Han tillhandahöll svart kläde för själva begravningen.³⁹

Om von Brunnsvik och Måns Svensson redan i samband med dessa leveranser lierat sig med varandra, framgår icke av källmaterialet. Under alla förhållanden slog de sig kort tid efteråt samman om en rad affärer. Arrendet av kronans strömsfiske i Norrköping var en. Det första kontraktet mellan Kungl. Maj:t och de bägge arrendatorerna utställdes 1619 30/1 och gällde i två år. Arrendebeloppet fixerades till 500 d. Sedan borgmästare von Brunnsvik avlidit redan 1620 23/3, inträdde hans änka Valborg såsom Måns Svenssons kompanjon. Hennes efterträdare blev, som vi erinrar oss, borgmästare Jöran Anundsson, bortgången i början av 1624. En fjärde medarrendator blev rådmannen Hans Olofsson.

Det fögderi, till vilket Norrköping för tillfället hörde, hade 1623 såsom förpaktning övertagits av Adam Henrik Pentz, vilken fått fiskets arrende nedsatt till 400 d. av hänsyn till de svåra vattenskadorna i samband med 1622 års vårflood. Pentz i sin tur lyckades dock ej få Måns och hans medarrendator att binda sig för högre belopp än 250 d. Sedan vårflooden än en gång, 1626, ställt till våldsamt förödelse, sökte Måns Svensson och Hans Olofsson 1/5 förmå Kammaren att direkt till dem upplåta arrendet under en femårsperiod för 200 d./år. I gengäld förband de sig att efter kontraktstidens utlöpande återställa fisket i förnyat skick. Pentz inlade emellertid gensagor och Kammaren dröjde med sitt ställningstagande. Detta föranledde kompanjonerna att åter göra sig påminta. Fiskesäsongen stod för dörren och de var angelägna att komma igång. Fördenskull höjde de sitt bud till 250 d. (1626 17/6). På vilka villkor uppgörelse träffades, är ej bekant. Måns och Hans reparerade emellertid fiskeanordningarna provisoriskt och kom så småningom igång med fångsten — dock först

³⁷ KMt t. Carl Bonde 1618 26/1, KMt t. Kammarrådet 1618 8/6, RR. Om kopparpriset se Heckscher: Sveriges ekonomiska historia, I, s. 612. Tredje betalningsterminen inföll 1618 20/1, Heckscher: Ekonomisk-historiska studier, s. 178.

³⁸ KMt t. MS et consortes 1618 21/3, RR.

³⁹ KMt t. HvB 1618 21/3, RR.

sedan den bästa fisketiden gått till ända. I anledning därav gjorde de, sedan Holmens Bruk 1627 redan övertagit kronans strömsfiske, ansträngningar att få nedsättning i den överenskomna arrendesumman.⁴⁰

Måns Svensson antog även flera andra arrenden av kronouppbörd eller kronodomäner, vilka i stort antal utbjöds inom det forna furstendömet under Gustaf II Adolfs besök i Linköping i januari 1619 för gravsättning av hertig Johan. Tillsammans med borgmästare Gunmund Anderssons änka Anna Henriksdotter, antagligen svägerska till Måns⁴¹, tog han hand om Bråborgs slott och kungsgård, som han behöll till midfastotiden 1622.⁴² Några år senare förenade sig Måns med fogden Nils Jonsson om arrendet av accis, brygg- och bakugnspengarna i Norrköping under två år räknat från 1625 1/4.⁴³

Redan innan Måns fick hand om strömsfisket, tillhörde han i egenkap av kvarnägare stadens många strömsintressenter. Senast 1615 ägde han en på Kvarnholmens södra sida belägen mjölkvarn, av vilken utgick 14 t:r tullmjöl årligen.⁴⁴ Ytterligare vidgades Måns Svenssons engagemang i stadens kvarnrörelse, då han och von Brunnsvik i samband med hertig Johans gravsättning 1619 utverkat rätten att uppbära samtliga till kronan utgående kvarntullar. Den mjölkkvantitet, över vilken de på så sätt kom att råda, uppgick till 210 t:r årligen. Även detta arrende blev antagligen av jämförelsevis kort varaktighet.⁴⁵

Kvarnrörelse förenades mycket ofta av stadsstyrelsens mera väl-situerade företrädare med jordbruk. Det tycks dock ha dröjt ganska länge, innan Måns Svensson i nämnvärd utsträckning skaffat sig tillgång till jordar. Så länge tionderäkenskaperna belyser förhållandena, t. o. m. 1614, figurerar han en enda gång, 1605, och då med en

⁴⁰ Arrendekontrakt 1619 30/1, RR. Gunmund Andersson och MS t. AO 1620 29/6 samt MS och Jöran Anundsson t. AO 1622 16/4, Oxenstiernska saml., RA. Kontrakt mellan KMt och HvB:s änka Ramborg 1621 26/2 i Kontrakter vol. 1617—22, f. 102, KA. MS och HO t. Kammaren 1626 1/5, 17/6, A. H. Pentz t. Kammaren 1623 3/8, 1626 3/6, 16/6 samt MS och HO t. Erik Ulfsparre 1627 25/9, KKB. Om AHP se Almquist: Lokalförvaltningen, IV, s. 5, Helmfrid: De på Stenhuset, s. 21, 198. Om HvB nedan s. 166. Om HO se Helmfrid, a. a., s. 10, 21 samt nedan s. 164. HH vol. 29, s. 128 (upplåtelsen av fisket t. Holmens Bruk).

⁴¹ Se gravstenstexten i Ringborg: Till Norrköpingskrönikan, IV, s. 63.

⁴² Order 1622 4/3 t. fogden Staffan Svensson att övertaga förvaltningen av Bråborg, ÖH 1621: 5.

⁴³ Kontrakt 1625 17/3 i Kontrakter vol. 1623—25, f. 125 f., KA.

⁴⁴ ÖH 1615: 1, Ringborg, a. a., I, s. 220, 222, 228.

⁴⁵ Helmfrid: Holmenöden, s. 13.

högst obetydlig post.⁴⁶ Vid sitt frånfalle 1634⁴⁷ befanns han ha kommit i besittning av mer än 12 tjl jord inom stadens hank och stör. Något mindre än hälften därav ägde skattekaraktär, återstoden var stadsjord, säkerligen disponerad i vederlag för tjänst inom rådet. Vidare förfogade borgmästaren över två mindre stadshagar i Sandby, av vilka han fick en del hö, samt en utjord vid Kvarntorp i Kvillinge.⁴⁸ Detta innehav av åker och äng torde ha varit mer än tillräckligt för att trygga Måns' och hans familjs behov av lantbruksprodukter. Mot slutet av sitt liv arrenderade han också ett par kronohemman i stadens grannsocknar, Knivberga i Ö. Eneby och Kätsäter i Borg.⁴⁹

I likhet med sin svärfar, Henrik Larsson, lockades även Måns Svensson så småningom att pröva på industriellt företagande. De första spåren därav lämnas av en numera försvunnen jordebok från 1616, känd genom en av landshövdingen i Östergötland på Kammarkollegii order 1638 företagen undersökning om sågar inom länet.⁵⁰ Bland sådana i Ö. Eneby och Kvillinge socknar befanns en tillhöra Måns Svensson. Totalt låg 1616 inom området sju sågar, av vilka sex ägdes av stadsbor. Förutom Måns drev von Brunnsvik, Nils Mauritzson, Gunmund Andersson, Hans Olofsson samt kämnären Mats Jönsson var sin. Alla tillhörde kretsen av köpmän — industriföretagare med stämman i stadens ledande förvaltningsorgan.⁵¹ Endast handelsmannen Anders Håkansson föll utanför denna grupp. Flerparten av rådsledamöterna ägde sågar räntade sex tf bräder, så ock Måns Svenssons. Därigenom tillhörde den gruppen större såganläggningar.

Måns Svensson hade kommit i besittning av sin kvillingesåg genom köp från Loddbys ägare, Sven Ribbing.⁵² Denne var hovråd hos hertig Johan samt tillhörde Johan Uthoffs stora kunder och goda vänner. Därjämte underhöll han livliga kontakter med von Brunns-

⁴⁶ ÖH 1605: 5.

⁴⁷ MS omtalas i livet i Rrp 1634 19/2, medan han samma år 25/11 fått ett s(alig) framför sitt namn. För hans *änka* utfärdades Kbr 1634 17/12, RR. Örnberg: Svenska ättartal, 13, s. 67, 252, uppger MS:s dödsår till 1636.

⁴⁸ De Rogiers kartor över Norrköpings stads norra och södra ägor 1636, LSA. Utjorden i Kvillinge ÄL 1613 vol. 75.

⁴⁹ Arrendekontrakt 1631 21/3 gällande på fem år, Kontrakter vol. 1629—31, f. 101 v., KA.

⁵⁰ Schering Rosenhane t. Kammaren 1638 4/9, KKB 1638, s. 71 ff.

⁵¹ Hans Olofsson uppträdde första gången såsom suppleant i rådet 1617 18/6, Rrp. Om HO se även Helmfrid: De på Stenhuset, s. 21.

⁵² Bråbo A I nr 1, s. 100 (ting 1616 8/7), VLA.

vik, vilken sedan senast 1616 arrenderade ett av Ribbings hemman inpå Norrköpings knutar, Ståthöga sörgård.⁵³ Då bevarade jordeböcker 1639⁵⁴ första gången lämnar närmare besked om Måns Svenssons såg, sades den ligga vid »Höjan», varmed säkerligen åsyftades det ribbingska hemmanet Högan (Högarne) någon km nordväst om Loddby. Helt uteslutet är dock ej, att någon nu försvunnen lägenhet i själva Kolmården också hetat Högan.⁵⁵

På våren 1620 utfärdade Kungl. Maj:t ett betydelsefullt privilegium för Måns Svensson, varigenom denne medgavs rätt att anlägga järnbruk dels i Norrköping, dels i Kvillinge. I kungabrevet omnämndes i allmänna ordalag, att Måns slagit sig samman med några konsorter.⁵⁶ Norrköpingshammaren var med sannolikhet identisk med den på Kvarnholmen belägna, vilken skattlades 1624, antagligen i mitten av maj, då Axel Oxenstierna på väg till gränsmötet i Sjöaryd passerade Norrköping.⁵⁷ De kompanjoner, Måns förstått att knyta till sig, var sedan 1620 borgare i Norrköping — Wellam De Besche och Hans Olofsson. Otvivelaktigt svarade mästern Wellam för själva anläggningsarbetet och driften, de bägge andra för affärerna.⁵⁸ Sedan De Geer etablerat sig i Norrköping, 1627, vandrade denna hammare i likhet med andra verk på Kvarnholmen över till denne och hans medarbetare De Besche.⁵⁹

Om kvillingehammaren är mindre kunskap att hämta ur bevarat källmaterial. Konsorternas namn framgår icke av några handlingar, ej heller belägenheten. Otänkbart är icke, att Måns avsett utnyttja samma fyndighet, som lockat hans svärfar, Henrik Larsson (ovan s. 149), samt att den legat i närheten av Skriketorp, där en hammare existerade 1639. Om kompanjonerna kan man uttala den förmodan, att svågern Anders Henriksson varit en av dem. Han hade endast ett par veckor före Måns utverkat ett eget privilegium på bruksdrift i Östergötland. Malmprover hade föreisats och några borgare från Norrköping hade lovat att vara med, om fyndigheterna skulle komma

⁵³ Helmfrid: Ståthöga, s. 102—15.

⁵⁴ Östergötlands jordebok 1639, KA. MS:s änka drev då tills. m. sin makes frände Nils Månsson sågen.

⁵⁵ Almquist: Frälsegodsen, III, s. 902. Helmfrid: Ståthöga, s. 123. Bråbo A I nr 1, s. 100, omtalar dock, att kvarnen legat på allmänningsmark och sålunda i Kolmården, VLA.

⁵⁶ Originalprivilegium f. MS 1620 22/4, Pappersbrevsamlngen, LSB.

⁵⁷ AOSB II: 10, s. 276. Helmfrid: Holmenöden, s. 42. Ahnlund, N.: Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död, s. 283 f. Ringborg: Till Norrköpingskrönikan, I, s. 222.

⁵⁸ Helmfrid: De på Stenhuset, s. 20 f.

⁵⁹ Helmfrid: Holmenöden, s. 20, samt De på Stenhuset, s. 23. HH 29, s. 128 f.

att bearbetas. Privilegiet för Anders Henriksson var mer generellt hållet än det för Måns Svensson och gällde icke enbart bearbetning av järnfyndigheter. Koppar, svavel, silver, allt sådant såg regeringen med välbehag uppdragat och nyttiggjort. Kan skriketorpshammaren ha varit en första frukt av ett samarbete mellan de bägge mågarna kring 1620 års privilegier? Om en tredje man, såsom troligt är, tillhört konsortiet, vågar man antaga, att han hetat Hans Olofsson, Måns Svenssons kompanjon på Kvarnholmen och bekant som en driftig järnbruksman, delägare i Orga samt grundare av Skärblacka hammare.⁶⁰ Vad resultat man vann i Kvillinge, är okänt. Ingenting tyder dock på någon större framgång.

1624 års kvarnrannsaktning i Norrköping gav också besked om en tredje av Måns Svensson driven, industriellt betonad anläggning, en sämskstamp, belägen på ett skär i strömsfåran söder om Kvarnholmen. Till dess ägare, Norrköpings hospital, erlade han en årlig arrendeavgift om 5 d.

Innan vi lämnar Måns Svensson, bör vi ej försumma att nämna några ord om ännu ett från honom utgången initiativ. Som gästgivare i Norrköping hörde han förvisso åtskilliga klagomål från resenärer över svårigheten att taga sig genom Kolmården. Gästgivaregårdar saknades helt på den fyra mil långa sträckan Norrköping—Ålberga. Tidigare hade väl klostret vid Krokek erbjudit en tillflyktsort, men den var sedan länge borta. På nyåret 1629 anmälde Måns i Kammaren, att han anskaffat en man, villig att förestå ett gästgiveri just i Krokek. Torpet Tegelhagen och ytterligare tvenne halvehemman där hade i årtal legat öde. Finge nu Måns Svensson disponera dessa mot sex års skattefrihet, vore han beredd att starta den välbehövligen rörelsen. Mot en så nyttig inrättning borde Kammaren säkerligen ej ha haft något att erinra, helst som de berörda lägenheterna ändå ej gav kronan några inkomster. Icke förty saknas alla spår av ett gästgiveri vid Tegelhagen.⁶¹

HANS von BRUNNSVIK

Ytterligare minst två av rådmännen i Norrköping valdes till borgmästare före periodens utgång. Hans von Brunnsviks namn har ovan

⁶⁰ Om Skriketorps hammare se Bergsten, K. E.: Östergötlands bergslag, s. 252 (under Näkna, där dock namnet felaktigt återgivits Skruketorp). Privilegium f. AH 1620 5/4, RR f. 122 v. Om HO:s verksamhet se Helmfrid: De på Stenhuset, s. 21.

⁶¹ MS t. Kammaren 1629 4/1, KKB. Något svar på denna framställning har ej påträffats i Kammarens reg. eller diarier, ej heller i RR. 1636 års jordebok, f. 526—27, KA, där bl. a. Tegelhagen upptages, känner intet gästgiveri — eller snarare någon avkortning för sådant ändamål.

i flera sammanhang berörts. Därjämte har hans levnadsöde av mig utförligt skildrats i annat sammanhang.⁶² Inga skäl föreligger därför att här ånyo presentera honom. Det må räcka med ett konstaterande, att han efter Påvel Low var den andre borgmästaren av främmande (tysk) nationalitet under här aktuellt skede samt att han liksom Måns Svensson tillhörde stadens framgångsrikaste och mest initiativkraftiga affärsmän, samt under sina sista år också satsade pengar på en stångjärnshammare i strömmen.

GUNMUND ANDERSSON

Även Gunmund (Gudmund) Anderssons namn har flerstädes skymtat i det föregående. Med starka band knöts han till Jöran Larsson och Henrik Larsson genom sina giftermål, först med Jörans, så — efter 1603 — med Henriks dotter, bägge kristnade till Anna. Han hade flyttat till Norrköping 1601 efter att tidigare ha ägt burskap i Jönköping. Han blev den förste av inflytelsrika och förmögna jönköpingsbor, som nu etablerade sig i Norrköping. Ett år efter kom Måns Svensson. Redan den omständigheten, att han vid förmögenhetsbeskattningen 1601, nyinflyttad, ansågs bära inrangeras i sin nya hemorts ekonomiska elit — endast sex borgare gav större tribut än han⁶³ — visar, att han måste ha räknat släktskap med de främsta köpman- och rådsfamiljerna i Jönköping. En av borgmästarna i sagda stad under senare delen av 1500-talet hette Anders Svensson. Möjligheten, att denne varit Gunmunds far kan icke uteslutas. Det är heller icke otänkbart, att Anders och Gunmund Svensson varit bröder, varigenom Gunmund Andersson kunnat räkna släktskap också med Nils Månsson och jönköpingsfaktorn Peder Gudmundsson.⁶⁴

⁶² Helmfrid: Ståthöga, s. 106—15, samt En gravsten och ett genealogiskt problem (i NT 1957 9/9). Se också om Hans' hammarrörelse privilegium 1619 27/1, RR, samt Ringborg: Till Norrköpingskrönikan, I, s. 220.

⁶³ ÖH 1601: 10.

⁶⁴ Björkman: Jönköpings historia, I, s. 336—69, III, s. 181 ff. Namnen på GA:s hustrur framgår av gravstenstexten, återgiven av Ringborg (efter Braad): Till Norrköpingskrönikan, IV, s. 62. Helt bindande kan det väl icke bevisas, att Anna Henriksdotters far var Henrik Larsson. I sig själv är det emellertid ytterligt sannolikt. I affärerna befanns GA vara nära knuten till Henrik Larssons krets. Bl. a. ingick Anders Henriksson ofta i samma handelskompanier som GA och övriga f. d. jönköpingsborgare. En annan son till Henrik Larsson, Henrik Henriksson, innehade en tomt i Söderköping, vilken 1610 20/1 genom borgmästaren därstädes hemjödts till GA (Söderköpings Rrp, GHA). I protokollet sägs visserligen icke uttryckligen, att Henrik Henriksson är son till borgmästaren i Norrköping. Men transaktionen blir fullt förståelig, om detta förhållande rätt.

Det *kan* naturligtvis ha varit den gemensamma härstamningen från Jönköping, som fick Gunmund, Måns Svensson och Nils Månsson att bilda kärnan i t. ex. 1615 års norcopensiska handelskompanier. Men man har liksom på känn, att släkträdarna flätat dem tätare samman än vi numera är i stånd att bevisa. Namnuppgifterna på Gunmund Anderssons gravsten rörande två av hans söner är också viktiga indicier. En son hette Anders, precis som Gunmunds far, den andre hette Petter, också det ett inom den jönköpingska rådsaristokratien högst gångbart namn.

Redan från begynnelsen hade Gunmund Anderssons ut- och inriks-handel ett jämförelsevis betydande omfång. Den förstnämnda inriktades till en början på salt, textilier, drycker och kramvaror, sålunda vad som var normalt för importörer vid denna tid. Ett likartat omdöme gäller om exporten, där 118 skp järn (varav 22 stångjärn) motsvarade hela 15 % av Norrköpings totala utförsel, vilket bör ha givit honom en ganska framskjuten plats bland årets exportörer.⁶⁵ Också hudar, talg, smör, kött och spik stod från begynnelsen på hans program för varuutbyte med utlandet.

Några år senare, 1604, befanns Gunmund Andersson vara den främste av inhemska saltimportörer. Han svarade för 7 % av hela årsinförseln, som uppgick till mellan 3 000 och 4 000 t:r, och överträffades endast, ehuru knappt, av en köpman från Danzig. Också ifråga om hudar och skinn, ännu viktiga exportartiklar för Norrköping, tillhörde Gunmund det absoluta toppskiktet. Främst bland norrköpingsbor, hade han endast en svensk överman, vadstenaborgaren Brodde Svensson, vilken lyckades åstadkomma ett par decker mer än kollegan i Norrköping. Bägge stod emellertid tillbaka för en lübeckerköpmann, Christoffer Arentz, vilken utförde nära nog lika mycket som de bägge svenskarna tillhoppa. Denne var säkerligen nära anförvant till den Lueder Arentz, som vi bekantat oss med i hans egenskap av stockholmsombud för thor Helle. Christoffers handelsintressen i Norrköping bjöd honom f. ö. att på 1620-talet etablera sig såsom borgare i denna stad.⁶⁶

1615 förefaller att ha varit ett toppår i den forna jönköpingsborgarens utriks-handel. Tillsammans med släktingarna i Norrköping, främst Gunmunds svåger Anders Henriksson, dominerade de saltimporten och tog hand om åtskilligt mer än 2 000 t:r eller 55 % av införseln av denna vara. Men under de följande åren förefaller Gunmunds och hans fränders utrikesaffärer att ha krympt i omfång.

⁶⁵ ToA vol. 462.

⁶⁶ Mtl 1628, tryckt i Ringborg: Till Norrköpingskrönikan, I, s. 58.

Som ett element av ökande betydelse på exportsidan framstår emellertid utförseln av bräder.⁶⁷ Vi erinrar oss, att Gunmund tillhörde sågägarnas skara i Kvillinge. Hans verk låg enligt 1639 års jordebok på Petter Kruses frälseägor, vilka bildade ett betydande godscomplex i Kvillinge socken.⁶⁸

Liksom så många andra inlänkades Gunmund Andersson i Johan Uthoffs med tiden allt vidlyftigare affärsrörelse. Från Uthoffs allra första tid i Norrköping upprätthölls kontakten.⁶⁹ Gunmund tycks dock aldrig ha engagerat sig så djupt som Måns Svensson i de uthoffska cirklarna.

Alltifrån sina första norrköpingsår kom Gunmund Andersson att anlitas såsom leverantör till kronan och — tidigast belagt 1611 — till hertig Johans hov. Efter hertigens frånfälle bevakade Gunmund ansevärd fordringar både i det furstliga sterbhuset och hos Uthoff.⁷⁰ Bland borgmästarens inhemska kunder märktes flera adelsfamiljer med släktanknytning till Norrköping och bygden däromkring. Josua Arentson (Gyllenhorn, till Vi i Löts s:n m. fl.), Hans Stake och Mauritz Siöblad (till Lövestad) tillhörde den försumligare delen av Gunmunds gäldenärer.⁷¹ Också till handeln med fisk kan Gunmunds namn knytas. I likhet med några av sina kolleger råkade han ut för missödet, att en hans drängar blev fast för olaga handel. Varan konfiskerades och de obligatoriska 40 m. i böter utdömdes. Intermezzot inträffade en torgdag på vintern 1602 i Vadstena. Mot gällande förbud för andra än Vadstenas borgare att idka handel med bönderna vid dessa tillfällen hade drängen avyttrat en t:a sill. Karlens »oförstånd» räddade Gunmund Andersson från att behöva punga ut med böterna.⁷²

Gunmund Andersson blev aldrig kvarnägare som de flesta av sina borgmästarekolleger och anförvanter i Norrköping. Däremot arrenderade han släkten Geras gamla kvarn strax ovanför senare tidens Smedjeholmen. Den ägdes under 1610-talet av Jakob De la Gardie.⁷³

⁶⁷ ToA vol. 463.

⁶⁸ Almquist: Frälsegodsen, III, s. 852 f., 950 f., 1052 f.

⁶⁹ Johan Uthoffs saml. vol. 1 (t. ex. 1617 1/2, 1/5), vol. 5 (brev fr. GA 1612—13), samt räkenskaper, t. ex. vol. 18, 19, KA.

⁷⁰ T. ex. ÖH 1602: 3, 1603: 1, 1611: 12, 14. Kammarkollegii registratur 1619, f. 187—91, KA.

⁷¹ Öppet manebrev t. GA:s gäldenärer 1619 22/7, RR. Almquist, a. a., III, s. 776, 914, 1090. Släkterna Stake och Siöblad ägde kvarnintressen i Norrköping, se Ringborg: Till Norrköpingskrönikan, I, s. 222.

⁷² VST s. 328 (1603 4/2). Om förbudet för utomstående borgare att handla i Vadstena på dess torgdagar se Lindberg: Linköpings historia, II, s. 54 f.

⁷³ 1619 års kvarnrannsaking i Ringborg, a. a., I, s. 221.

Under 1610-talet tillhörde Gunmund i förmögenhetshänseende jämte sina nära fränder den absoluta toppen. Han och Måns Svensson befanns vid taxeringen till Älvsborgs lösen 1614 högst öretalsatta av alla. Vid sista uppbörden, 1619, delade dessa bägge topplatserna med Henrik Larsson och Anders Henriksson.⁷⁴ Gunmund avled någon gång mellan 1620 13/12 (vid det tillfället tackade han och några medborgare Axel Oxenstierna för dennes hjälp med betalning av hertig Johans skulder till Uthoff) och 1622 4/3, då dispositioner träffades för att låta Bråborgs slott och gård, som en tid arrenderats av Måns Svensson och Gunmund Andersson, återgå till kronan. Gunmunds *änka* hade då trätt i sin makes ställe.⁷⁵

ÖVRIGA BORGMÄSTARE

Givetvis kan det väl tänkas, att utöver de här ovan presenterade rådspersonerna ytterligare en eller annan nått borgmästareställningen. Håkan Persson, skeppshövitsman m. m., samt de 1584 gamla eller »förlamade» Olof Jonsson (Jönsson) och Olof Olsson var i skedet början kanske f. d. borgmästare. Ävenså torde några av de första gången 1608 gripbara rådmännen under den nästan källösa perioden 1610—16 ha kunnat nå stadens främsta ämbete. För vår bedömning av de principer, vilka tillämpades vid rekrytering av stadsförvaltningens viktigaste ämbete, spelar emellertid kunskapen om ytterligare några borgmästare ingen roll.

Borgmästarämbetets rekrytering

Intet minsta tvivel kan råda därom, att borgmästareämbetet legat tryggt i köpmannaaristokratiens händer, den köpmannaaristokrati, för vilken jordbruk, fiske, kvarnrörelse, sjöfart, ibland också industriellt företagande bildade en solid ekonomisk bas och bakgrund till deras insatser inom det inre och yttre varuutbytet. Denna aristokrati förstod också i mycket stor utsträckning att genom knytande av lämpliga släktförbindelser hålla ämbetet kvar inom ganska snäva familjekretsar.

⁷⁴ ÄL 1613 vol. 72, 75.

⁷⁵ Oxenstiernska saml., RA. ÖH 1621: 5.

OLAUS PETRI MEDELPADIUS

AV GUSTAF BRYNNEL

Olaus Petri Medelpadius, kyrkoherde i Stockholm, avsattes 1576 för motstånd mot Johan III:s liturgi. Han förordnades samma år till domprost i Uppsala, kunde emellertid ej av konungen övertalas att uppgiva sitt motstånd mot liturgien, hölls från 9 febr. 1577 en tid i fängsligt förvar på Häringe i Västerhaninge, levde sedan utan tjänst men predikade ibland i Storkyrkan, undertecknade Uppsala mötes beslut 1593 och var en av mötets tolv assessorer. Han levde ännu 7/3 1597. Detta och mera om Olaus Petri Medelpadius kan läsas i Gunnar Hellström, Stockholms stads herdaminne.

Som Gustav Sjöberg har uppvisat¹ har Olaus Petri Medelpadius blivit kyrkoherde i Stockholm år 1566, en datering som Sjöberg jämför med det faktum, att Petrus Michaelis Fecht samma år åtnjuter avlöning som skolmästare i Stockholm. Sjöberg antager nämligen med Kjällerström,² Hellström (a. a., s. 417) och andra, att Olaus Petri Medelpadius har varit skolmästare i Stockholm (från 1563), innan han blev kyrkoherde där.

Detta senare antagande kan vara riktigt, men det är dock hittills endast ett antagande. Man vet praktiskt taget ingenting om skolmästaren i Stockholm, Olaus Petri, utom att han har existerat 1563—66. Han är mig veterligt icke belagd med landskapsnamnet Medelpadius (Kjällerström och med honom flera andra forskare kallar honom så). Så mycket märkligare synes det mig, att antagandet i fråga så länge har kunnat anses utesluta ett annat nära till hands liggande, nämligen det, att Stockholmsprästen Olaus Petri Medelpadius är identisk med sin namne i Rasbo, kyrkoherde där ännu 1566.³ Denna identitet kan nu bevisas. Rasboherdens sigill är näm-

¹ Gustav Sjöberg, Petrus Michaelis Fecht, Nya bidrag. PHT 1955, s. 108, not 63. Om P. M. F. se även SBL 15, s. 436—442.

² Kjällerström, Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV, Lund 1935, s. 172.

³ Landskapshandlingar, Uppland 1566: 22, slutet av opagerat häfte Vaxala och Rasbo härader, prästernas vederläggning för landbönderna (1 pund korn) samt i paginerat häfte, s. 110, 112, 139 (3 pund råg, 3 pund korn). Kyrkoherrens i Rasbo lön skulle enl. Kungl. brev (Gustav Vasas reg. 1559 12/1) vara 4 pund råg och 4 pund korn. Det vill alltså synas som om Olaus

ligen funnet. Det förekommer som besegling på ett intyg, daterat Lydinge 1560 10/3,⁴ och visar sig vara detsamma som Stockholmsprästens, t. ex. då han 1572 22/8 beseglar Uppsala kyrkomötes beslut.⁵ Det visar i en sköld en hand som håller ett kors, samt däröver initialerna OP.

Som kyrkoherde (kontraktsprost) i Rasbo nämnes »Mester Olof» första gången 1555, nämligen i prostarnas tionderäkenskaper (KA). Räkenskaperna avser tionde »som växte 1554 och infördes 1555». Föregående år (1554) står på motsvarande sätt herr Lars för räkenskaperna. Successionen är alltså klar, och skiftet bör ha ägt rum omkring 1554.

Innan Mäster Olof blev kontraktsprost i Rasbo bör han rimligtvis ha meriterat sig på någon annan tjänst. Även ur praktisk borgerlig synpunkt framstår det som osannolikt, att kyrkoherdebefattningen var hans första anställning. Han måste nämligen ha bildat familj omkring 1548. Hans dotter Karin kan icke ha varit född nämnvärt senare, eftersom hon är svärmor 1588 eller 1589.⁶

En »Olof Medelpadius» var med bland de svenska studenter, som efter ett bråk i samband med ett dryckeslag i Wittenberg 1544 (Olof Medelpadius synes icke ha tagit någon mera aktiv del i bråket) flyttade till Leipzig.⁷ År 1545 vistas samme student vid universitetet i Leipzig och heter där »Olaus Petri Medelpadius Suecus».⁸ Han återvänder till Wittenberg, där han blir magister 1546 (»Olaus Petri Suecus»)⁹.

Petri ej har uppburit full lön i Rasbo 1566. »Mester Oloff» förekommer även i 1567 års tionderegister för Rasbo härad, dock utan angivande av församling (1 pd malt). För Rasbotjället står då »herr Joachim i Rasbo» (Uppland 1567: 13).

⁴ Topografica 481—489, Olands härad (i slutet av bunten), RA. För framdragandet av detta dokument liksom för annan värdefull hjälp tackar jag byrådirektör Gustav Sjöberg.

⁵ Original på pergament i RA.

⁶ Margareta Andersdotter (dotter av kyrkoherden i Västeråker och Dalby Andreas Erici och Karin Olsdotter) gifte sig 1588 (blyertsanteckn. i Utters Genealogica Collectanea, RA) eller 1589 (Elgenstierna) med Peder Månsson Utter, genealogen. Enligt Utters egna anteckningar (a. a.) var Karin Olsdotter gift fem gånger, sist med professorn i Uppsala, sedermera biskopen och ärkebiskopen Laurentius Paulinus Gothus (dennes första äktenskap).

⁷ Se härom Hult, O., Wilhelm Lemnius och Benedictus Olai, Stockholm 1918, s. 55.

⁸ Codex diplomaticus saxoniae regiae 2: 16, Die Matrikel der Universität Leipzig 1, s. 653.

⁹ Köstlin, D. Julius, Die Baccalarei und magistri der Wittenberger Philosophischen Fakultät 1538—1546, Halle 1890.

År 1549 undertecknar Olaus Petri, skolmästare i Uppsala, den högtidliga protesten mot »Interim»,¹⁰ och 1552 5/9 är »Olaus Medelpadius ludimagister Upsalensis» närvarande vid förhandlingar i Vadstena.¹¹

Det ligger nära till hands att antaga, att den ovannämnde Wittenbergsmagistern liksom även skolmästaren i Uppsala är samme man, som omkring 1554 blir kyrkoherde i Rasbo. Landet ägde vid denna tid icke något överflöd av promoverade magistrar, och endast en sådan med namnet Olaus Petri Medelpadius är känd. En uppfattning om magistertätheten får man av Fants och Låstboms upplysning, att kontraktsprosten i Rasbo och magister Petrus i Östra Lövsta »på sin tid» (1553, 1556, 1566) var de enda graderade bland ärkestiftets pastorer.¹² Mina egna undersökningar angående skolmästaren i Uppsala är emellertid mycket ytliga. Jag hänvisar här till Harry Hermeréns uppsats »Uppsala katedralskola och dess rektorer» (Lychnos 1942, s. 166 f.), och till Sixten Samuelssons bok, Högre allmänna läroverket i Uppsala (Uppsala 1952), s. 43 ff. Hermerén synes vara övertygad om att Wittenbergsmagistern, skolmästaren i Uppsala och kyrkoherden i Rasbo är en och samma person. Någon bindande bevisning därför framlägger han dock icke i denna uppsats. Samuelsson säger (a. a., s. 45), att skolmästaren Olaus Petri Medelpadius, som hade studerat i Leipzig och Wittenberg, »sannolikt dog som kyrkoherde i Rasbo». Vid försök att komma till ökad klarhet i senast berörda fråga synes mig bröderna Laurentius och Martinus Olai Gestricius böra uppmärksammas. Sida vid sida med Olaus Petri Medelpadius, pastor i Rasbo, undertecknar dessa bröder 1565 ett betänkande i den »liquoristiska» striden,¹³ men deras bekantskap kan vara av mycket äldre datum; kanske är de skolkamrater från Uppsala.¹⁴ Rektorn för Uppsalaskolan Olaus Petri Medelpadius efterträddes, »förmodligen närmast efter» (Hermerén), av Martinus Gestricius. Det verkar mest som ett tecken på gammal vänskap, då denne såsom den ene av två ger sin röst åt Stockholmsprä-

¹⁰ SRA 1: 2 nr 218.

¹¹ SRA 1: 2 nr 227.

¹² Fant—Låstbom, Uppsala stifts herdaminne, 2, s. 188, 397.

¹³ SRA 2: 1 nr 296.

¹⁴ Enligt Hermerén (a. a., s. 166) har Martinus G. gått i Uppsala skola, enligt Samuelsson även brodern Laurentius. Samuelsson säger vidare, att Uppsalaskolan intill Gävleskolans tillkomst i slutet av 1550-talet var den enda läroanstalten i stiftet av större omfattning och upptagningsskola för Norrland (a. a., s. 47).

ten vid ärkebiskopsval 1574.¹⁵ Om bröderna Gestricius skall mera talas i ett senare sammanhang.

Jag återgår nu till den inledningsvis omnämnde skolmästaren i Stockholm 1563—66 Olaus Petri. Om denne redan tidigare kan anses ha varit ett problem, har han blivit det i ännu högre grad, sedan det nu kan visas, att kyrkoherden i Rasbo 155(4)—1566 är identisk med kyrkoherden i Stockholm 1566—1576. Är han en fristående Olaus Petri, än så länge omöjlig att redovisa före 1563 och efter 1566? Eller kan han trots allt vara samme man som kyrkoherden? Varje diskussion av den senare frågan måste bygga på förutsättningen att Olaus Petri Medelpadius kan ha varit skolmästare i Stockholm 1563—66 utan att uppgiva sin tjänst som kyrkoherde i Rasbo under samma tid. En dylik anordning, varvid pastoratet helt eller delvis kan ha skötts av vikarie, är väl icke otänkbar, och då jag tycker mig ha funnit, att en hel del indicier pekar i denna riktning, vill jag icke underlåta att nämna några av dessa.

1. Skiftet på skolmästarbefattningen (Olaus Petri — P. Michaelis Fecht) sammanfaller i tiden (1566) med skiftet på kyrkoherdebefattningen i Storkyrkan (herr Joen — Olaus Petri Medelpadius).
2. Vissa uttryck i ett brev från P. Michaelis Fecht, Wittenberg 1564 18/1, tyder på att Olaus Petri kan ha ställt villkor, då han åtog sig skolrektoratet. Fecht säger sig ha fått veta, att »Olaus Petri, här Laurentii swågher» har »annammat scolan och ther til mehr skulle haffa begått hoos Hans Nådhs konglige Maiestat, at honnom är scolan effterlåtit at behålla så lenge honnom täckes och synes».¹⁶
3. Då Fecht i det citerade brevet kallar den nyblivne skolmästaren »här Laurentii swågher», ligger det närmast till hands att antaga, att herr Laurentius är den förut nämnde Laurentius Gestricius, vilken då brevet skrevs var kyrkoherde i Stockholm (brevet berör Stockholmsförhållanden och Fecht var själv stockholmare). Laurentius Gestricius tillhörde den krets av konservativa norrländska prästmän, i vilken även och som prominent medlem Olaus Petri Medelpadius, själv kyrkoherde i Storkyrkan 1566, ingick. Måste det anses alltför spekulativt att i samband med nu diskuterade svågerskap bringa i erinran vad som förut har sagts om bröderna Gestricius som lärjungar i Uppsalaskolan och Olaus Petri Medel-

¹⁵ SRA 2: 1 nr 445.

¹⁶ F. de Brun, Svenska studenter, Stockholm 1926. Maskinskriftsdupl., RA.

padius som företrädare till Martinus Gestricius på rektoratet i samma skola?

4. Det är ett mycket anmärkningsvärt faktum, att rektorn vid Stockholmskolan, i ställning närmast efter ordinarius (Laurentius Gestrici), icke återfinnes bland undertecknarna av det betänkande i den »liquoristiska» striden, som uppsattes vid prästmöte i Stockholm i april 1565.¹⁷ Hans naturliga plats närmast efter Laurentius Gestricius intages av »Olaus Medelpadius, pastor i Rasbo». Efter honom följer Ericus Petri, Dei minister apud Upsalientes, Henricus Andree, pastor i Vesterås och Sveno Petri, Dei minister i Köping. Om pastor i Rasbo har blivit kallad till mötet enbart i sin egenskap av landsbygdspäst (ingen annan landsbygdspäst deltar), borde han enligt vanlig ordning i liknande sammanhang icke ha kommit före stadspräster.
5. Skolmästaren i Stockholm får 1564 spannmål från bl. a. Rasbo.¹⁸ Detta förhållande har väl ingen avgörande betydelse i sammanhanget, eftersom kronan tog tionde till avlöning åt sina befattningshavare, där det föll sig lämpligast. Man kan likväl fråga sig, om det inte skulle ha varit bättre att sända spannmål till Stockholm från en något närmare belägen socken.
6. Även insatt i det kyrkohistoriska skeendet synes en förflyttning av Rasboherden till Stockholm 1563 passa väl in. Sven Kjällerström inräknar skolmästarbytet i den rad av nyutnämningar, som detta år markerar Erik XIV:s kyrkopolitiska omsvängning i konservativ riktning.¹⁹ Om detta är berättigat, varom jag ej kan döma, är det också berättigat att i valet mellan en historisk nolla och den stridbare konservative kyrkomannen från Rasbo ge den senare företrädet.²⁰

Sammanfattningsvis kan om skolmästaren i Stockholm 1563—66 sägas, att en identitet mellan honom och kyrkoherden i Rasbo och Stockholm för närvarande icke kan dokumentariskt bevisas men att flera omständigheter talar för antagandet av en sådan identitet. Om man å andra sidan antager, att han har varit en helt fristående Olaus Petri, måste det konstateras, att man vet mycket litet om denne man.

¹⁷ Om skolmästarens ställning se Westén, Kongl. Hof-Clericiets historia, 1, s. 94. SRA 2: 1 nr 296.

¹⁸ Westén a. a., 1, s. 94, not 2.

¹⁹ a. a., s. 174.

²⁰ Att Olaus Petri Medelpadius senare som präst i Stockholm företrädde en strängt evangelisk uppfattning framgår exempelvis av hans inlägg i en diskussion angående vissa kyrkliga ceremonier 1575 (SRA 2: 2 nr 451).

Han har existerat i Stockholm 1563—66. Han uppträder 1565 17/3 i ett mål, som rör Knut Skrivares arvingar i Gävle (»M. Oloff Petri, skolemästare udhi Stockholm»)²¹ Man vet något om hur han avlönades.

Kyrkoherden i Rasbo och Stockholm Olaus Petri Medelpadius bör vara född senast i början av 1520-talet. Han var gift tre gånger.²² Bland hans barn nämner Hellström med ett frågetecken kyrkoherden i Västeråker och Dalby Johannes Olai Medelpadius (vars barn enligt Fant och Låstbom kallade sig Åkerman). Sedan nu två som möjliga tänkta fäder har visats vara samma person, kan detta frågetecken göras något mindre. Det bör krympa ytterligare något i ljuset av det faktum, att en son till Olaus Petri Medelpadius såsom kandidat till kyrkoherdetjänsten i Västeråker och Dalby ägde favören av en tydligen inflytelserik syster, som i det första av sina fem äktenskap var gift med en kyrkoherde i samma församling.²³

²¹ Konung Eriks nämnds dombok 1565 17/3, HH 13, s. 182.

²² Se härom Hellström, a. a., s. 418.

²³ Se not 6.

Medlemsavgiften i Personhistoriska Samfundet är kr. 15: — pr år + 70 öre för porto och uttages som postförskott för Personhistorisk Tidskrift. Önskan om inträde anmäles till Samfundets sekreterare, krigsarkivarien BERTIL BROOMÉ, Krigsarkivet, Stockholm 80. Bokhandelspris för löpande årgång är kr. 18: —